

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΕΝΙΑΙΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΕΤΟΣ: 2016-2017

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

της Σταυρούλας Γεωργίου Καλέα

A.M.: 7340011916008

**«Η απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας
με αφορμή την υπόθεση της Μανωλάδας»**

Επιβλέποντες:

Μαρία Γαβουνέλη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Γεώργιος Κυριακόπουλος, Λέκτορας
Αναστάσιος Γουργουρίνης, Λέκτορας

Αθήνα, 2017

Copyright © [Σταυρούλα Καλέα, 2017]

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
Α' ΜΕΡΟΣ: Ειδική προστασία από την υποβολή σε καταναγκαστική εργασία	6
I. Διεθνή κείμενα	6
1. Οι συμβάσεις της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας.....	6
2. Το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα	10
II. Περιφερειακές Συμβάσεις	12
1. Η προστασία στην Ευρώπη.....	12
α. Άρθρο 4 ΕΣΔΑ.....	12
i. Εννοιολογική οριοθέτηση και πεδίο εφαρμογής.....	12
ii. Προσδιορισμός υποχρεώσεων.....	15
iii. Οριοθετήσεις του άρθρου 4.....	17
β. Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.....	18
2. Η προστασία στην Αμερική.....	19
3. Η προστασία στην Αφρική.....	21
4. Η προστασία στον Οργανισμό των Αραβικών Κρατών.....	23
III. Κανονιστική ισχύς της απαγόρευσης	23
1. Η απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας ως κανόνας <i>jus cogens</i>	24
2. Η απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας ως κανόνας <i>erga omnes</i>	29
3. Η απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας ως εθνικός κανόνας διεθνούς δικαίου...	34
Ενδιάμεσο Συμπέρασμα	38
Β' ΜΕΡΟΣ: Εμπορία ανθρώπων	39

I. Νομικό πλαίσιο προστασίας της εμπορίας ανθρώπων	39
1. Εισαγωγικά.....	39
2. Το Πρωτόκολλο του Παλέρμο.....	40
3. Η προστασία εντός της Ευρώπης.....	43
α. Αποφάσεις-πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.....	43
β. Η Σύμβαση για τη Δράση κατά της Εμπορίας Ανθρώπων	45
γ. Η διασταλτική ερμηνεία του Άρθρου 4 ΕΣΔΑ.....	47
II. Εμπορία ανθρώπων και καταναγκαστική εργασία	48
1. Μία συνεκτική ανάπτυξη των εννοιών υπό το φως της υπόθεσης της Μανωλάδας	48
2. Το πρόβλημα της καταχρηστικής εκμετάλλευσης των εποχιακών εργαζομένων.....	53
α. Εισαγωγικές παρατηρήσεις.....	53
β. Η Οδηγία της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την εποχιακή εργασία.....	56
3. Το Ψήφισμα της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης.....	61
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	64
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	69

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ελληνικές

ΑΣΔΑ	Αμερικανική Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου
ΔΕΕ	Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΔΕΚ	Δικαστήριο Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΔΟΕ	Διεθνής Οργάνωση Εργασίας
ΔΣΑΠΔ	Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα
ΕΕ	Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΚ	Ευρωπαϊκή Κοινότητα
ΕΔΔΑ	Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕΣΔΑ	Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών
ΗΕ	Ηνωμένα Έθνη
ΟΗΕ	Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
ΠΚ	Ποινικός Κώδικας
ΣτΕ	Συμβούλιο της Ευρώπης
ΦΕΚ	Φύλλο Εφημερίδος της Κυβερνήσεως

Ξενόγλωσσες

ACHPR	African Commission on Human and Peoples' Rights
CoE	Council of Europe
FRA	Fundamental Rights Agency
GRETA	Group of Experts on Action Against Trafficking in Human Beings
HRC	Human Rights Committee to the International Covenant on Civil and Political Rights
IACHR	Inter-American Court of Human Rights
ICJ	International Court of Justice
ICTY	International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia
ILC	International Law Commission
ILO	International Labour Organization
PCIJ	Permanent Court of International Justice
UN	United Nations

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι πρακτικές εκμετάλλευσης της εργασίας συνιστούν μείζονα πληγή για το διεθνές και περιφερειακό κεκτημένο ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ιδίως αν αναλογιστεί κανείς ότι είναι συνυφασμένες με την παραβίαση ενός εκ των θεμελιωδέστερων δικαιωμάτων - του δικαιώματος στην αξιοπρέπεια. Η αντίδραση του νομικού κόσμου σε αυτό το φαινόμενο υπήρξε εκτεταμένη ήδη από τις αρχές του περασμένου αιώνα. Έτσι, η πρώτη αναφορά στην απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας σε συμβατικό κείμενο έγινε στη Σύμβαση κατά της Δουλείας του 1926 στο άρθρο 5¹. Εν τούτοις, το άρθρο 5 δεν απαγορεύει την αναγκαστική ή υποχρεωτική εργασία, παρά μόνο επιβάλλει στα κράτη την υποχρέωση να λάβουν τα απαραίτητα νομοθετικά μέτρα προκειμένου να αποτρέψουν την εξέλιξη της καταναγκαστικής εργασίας σε καθεστώς ανάλογο με αυτό της δουλείας. Με άλλα λόγια, η απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας έχει τις ρίζες της στη διαπίστωση ότι η πρακτική της δουλείας ενδέχεται να λάβει μορφές ελαφρύτερες από την παραδοσιακή της εκδήλωση. Αυτή η παραδοχή μας επιτρέπει να εντοπίσουμε την ανάδυση ολοένα περισσότερων σύγχρονων πρακτικών², οι οποίες παρουσιάζουν συνάφεια με το καθεστώς της δουλείας, χωρίς όμως να διατηρούν το απαραίτητο για την κατάφασή της στοιχείο της άσκησης ιδιοκτησιακής εξουσίας. Πυρήνας των πρακτικών αυτών είναι η εκμετάλλευση του ατόμου.

Στην πράξη εντοπίζεται μία ποικιλία πρακτικών εργασιακής εκμετάλλευσης, η οποία κυμαίνεται από περιπτώσεις ήπιων παραβιάσεων της εργατικής νομοθεσίας, φερ' ειπείν με παρακράτηση μισθού ή αμισθί υπερωριακή απασχόληση, έως την ακραία εκμετάλλευση υπό τη

¹ Διεθνής Σύμβαση περί Εμπορίας των Δούλων, όπως κυρώθηκε με το Ν. 4473 της 10/26.2.1930, Άρθρο 5: *“Τα Υψηλά Συμβαλλόμενα Μέρη αναγνωρίζουν ότι η προσφυγή εις την αναγκαστικήν ή υποχρεωτικήν εργασίαν δύναται να έχη σοβαράς συνεπείας και αναλαμβάνουσι την υποχρέωσιν έκαστον δια τα εδάφη τα διατελούντα υπό την εαυτού κυριαρχίαν, επικυριαρχίαν, δικαιοδοσίαν, προστασίαν ή κηδεμονίαν να λάβωσι τα κατάλληλα μέτρα όπως η υποχρεωτική ή αναγκαστική εργασία μη δημιουργήση συνθήκας αναλόγους προς εκείνας της δουλείας. Συμφωνούσιν ότι:*

- 1) υπό την επιφύλαξιν των μεταβατικών διατάξεων της ως άνω δευτέρας παραγράφου, προσφυγή εις την αναγκαστικήν ή υποχρεωτικήν εργασίαν, δεν δύναται να λάβη χώραν παρά μόνον προς όφελος του Δημοσίου,
- 2) Εις μέρη όπου το είδος τούτο της εργασίας ενεργείται ουχί προς όφελος του Δημοσίου τα Υψηλά Συμβαλλόμενα Μέρη θα τείνωσι τας προσπάθειάς των να θέσωσι βαθμηδόν και ταχέως τέρμα εις αυτό και εφ' όσον υφίσταται θα ενεργήται μόνον εις εξαιρετικές περιστάσεις έναντι ανατιστοίχου αμοιβής και άνευ αναγκαστικής αλλαγής του συνηθούς τρόπου διαμονής των εργαζομένων.
- 3) Πάντως, αι αρμόδια κεντρικά αρχαί θα αναλαμβάνωσι την ευθύνη της προσφυγής εις την αναγκαστικήν ή υποχρεωτικήν εργασίαν”.

² Σύμφωνα με την Κοινοβουλευτική Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης, σύγχρονες μορφές δουλείας συνιστούν η διακίνηση και εμπορία γυναικών, η καταναγκαστική πορνεία, η οικογενειακή δουλεία και η διακίνηση νυφών δι' αλληλογραφείας' βλ. Σύσταση 1325 (1997) για τη διακίνηση και εμπορία γυναικών και την καταναγκαστική πορνεία στα κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης, Σύσταση 1523 (2001) για την οικογενειακή δουλεία, Σύσταση 1545 (2002) για την εκστρατεία κατά της διακίνησης και εμπορίας γυναικών, Σύσταση 1663 (2004) για την Οικογενειακή δουλεία: καταναγκασμός, “au pairs” και νύφες δι' αλληλογραφείας.

μορφή της καταναγκαστικής εργασίας. Αυτή η ποικιλομορφία στις πρακτικές εκμετάλλευσης καθιστά συχνά δυσχερή τον νομικό χαρακτηρισμό της κάθε περίπτωσης· δηλαδή, δεν είναι πάντοτε ξεκάθαρο πότε μία περίπτωση συνιστά καταναγκαστική εργασία απαγορευμένη από το διεθνές δίκαιο, ή εκμετάλλευση της εργασίας, για την οποία προβλέπονται κυρώσεις από την εργατική νομοθεσία των εθνικών εννόμων τάξεων.

Αν μη τι άλλο, από τις σύγχρονες αυτές μορφές, προκύπτει η ολοένα μεγαλύτερη σύνδεση αυτών των πρακτικών εκμετάλλευσης με το φαινόμενο της εμπορίας ανθρώπων, αφού σε ορισμένες περιπτώσεις, η καταναγκαστική εργασία ενδέχεται να συνιστά μέσο ή αποτέλεσμα της τελευταίας. Έτσι, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μία διαρκής επαγρύπνηση της διεθνούς κοινότητας απέναντι σε αυτό το φαινόμενο. Αυτό δεν πρέπει να προκαλεί έκπληξη, δεδομένου ότι το φαινόμενο της εμπορίας έχει λάβει δραματικές διαστάσεις, γεγονός που επιτάσσει την εγρήγορση του νομικού μηχανισμού πρόληψης και προστασίας.

Παράλληλα, η εκμετάλλευση της εργασίας των εποχιακών εργαζομένων στην Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελεί μία αδιάσειστη πραγματικότητα. Ωστόσο, η αναφορά και μόνο στην εμπορία ανθρώπων, οδηγεί αυτόματα στη σκέψη της διακίνησης γυναικών για σεξουαλική εκμετάλλευση ή της παιδικής εργασίας· σε κάθε περίπτωση, δύσκολα θα σκεφτόταν κανείς την περίπτωση αλλοδαπών εργατών, που παραμένουν απλήρωτοι και δουλεύουν σε εξαντλητικά ωράρια. Υπό το πρίσμα αυτό, είναι σημαντικό να αναδειχθεί η προστιθέμενη αξία της πρόσφατης υπόθεσης *Chowdury και λοιποί κατά Ελλάδα*³ (υπόθεση Μανωλάδας), στην οποία το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) προχώρησε σε μία *lato sensu* ερμηνεία του αδικήματος της εμπορίας, προκειμένου να περιλαμβάνει, όχι μόνο τις πρακτικές εκμετάλλευσης που εμπεριέχουν ένα στοιχείο ιδιοκτησίας - όπως στην υπόθεση *Rantsev* - αλλά και τις πρακτικές εργασιακής εκμετάλλευσης, από τις οποίες το θύμα φαινομενικά διατηρεί τη δυνατότητα να διαφύγει.

Με αφορμή τα ευρήματα του ΕΔΔΑ στην υπόθεση της Μανωλάδας, η παρούσα εργασία επιχειρεί να εντοπίσει τη σύνδεση της καταναγκαστικής εργασίας, η οποία συνιστά την πιο ακραία μορφή εκμετάλλευσης εργασίας, με την εμπορία ανθρώπων. Παράλληλα, επιχειρεί να εντοπίσει τη θέση της απαγόρευσης της καταναγκαστικής εργασίας στην ιεραρχική δια-

³ ΕΔΔΑ, *Chowdury και λοιποί κατά Ελλάδα*, 30.3.2017.

στρωμάτωση των κανόνων ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ακριβέστερα, η παρούσα μελέτη επιχειρεί να δώσει απάντηση σε δύο ερωτήματα: αφ' ενός, ποια είναι η κανονιστική ισχύς της απαγόρευσης της καταναγκαστικής εργασίας στο σύγχρονο διεθνές δίκαιο και αφ' ετέρου, ποια είναι τα διδάγματα που αντλούνται από την υπόθεση της Μανωλάδας, αναφορικά με τη σύνδεση της καταναγκαστικής εργασίας με την εμπορία ανθρώπων.

Προς τούτο, αναπτύσσεται η εξής μεθοδολογία: αρχικά, στο πρώτο μέρος θα επιχειρηθεί η παράθεση των βασικών συμβατικών κειμένων που κατοχυρώνουν την απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας, τόσο σε διεθνές, όσο και σε περιφερειακό επίπεδο. Εν προκειμένω, κρίνεται ότι παρέλκει μία επιπλέον ιστορική αναδρομή της καταναγκαστικής εργασίας, δεδομένου ότι από την παράθεση των συμβατικών κειμένων προκύπτει η διαδρομή του όρου και σκιαγραφείται η παράλληλη εξέλιξη της παρεχόμενης προστασίας. Στα πλαίσια αυτής της ανάλυσης, είναι σημαντικό να εκτεθεί ο ορισμός και οι προϋποθέσεις που θέτουν τα επιμέρους κείμενα για την αναγνώριση μίας κατάστασης καταναγκαστικής εργασίας. Εξέχουσα θέση κατέχουν οι Συμβάσεις της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (ΔΟΕ) του 1930 και του 1956, με τις οποίες η διεθνής έννομη τάξη τοποθετήθηκε για πρώτη φορά ενώπιον του προβλήματος και το άρθρο 4 (2) της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών (ΕΣΔΑ), στο οποίο θα δοθεί ιδιαίτερη έμφαση, αφ' ενός μεν δεδομένης της σφοδρής παρουσίας και κύρους της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στο πεδίο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αφ' ετέρου λόγω της επίκαιρης απόφασης στην υπόθεση της Μανωλάδας, η οποία αποτέλεσε και την αφορμή για τη συγγραφή της παρούσας μελέτης. Από την ανάλυση δεν θα μπορούσαν να λείπουν το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα, το οποίο, μολονότι δεν προσφέρει σε τυπική ισχύ κάτι πλέον των Συμβάσεων της ΔΟΕ, τοποθετεί τη δική του σφραγίδα στη σημασία της απαγόρευσης της καταναγκαστικής εργασίας στα πλαίσια των Ηνωμένων Εθνών. Για λόγους πληρότητας, θα γίνει μία ευσύνοπτη αναφορά στην προστασία που παρέχεται σε άλλες περιφερειακές Συμβάσεις, ήτοι στην Αμερικανική Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, τον Αφρικανικό Χάρτη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και των Λαών και τον Αραβικό Χάρτη για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου. Με εργαλείο αυτή την ανάλυση, θα επιχειρηθεί η εξέταση της κανονιστικής ισχύος της απαγόρευσης της καταναγκαστικής εργασίας, προκειμένου να διαπιστωθεί εάν μπορούμε σήμερα να αναφερόμαστε σε αυτή ως κανόνα *jus cogens* ή *erga omnes* ή αν κατέχει μία θέση ανάμεσα στους κανόνες εθιμικού δικαίου.

Στο δεύτερο μέρος, θα αναπτυχθεί το νομικό πλαίσιο της απαγόρευσης της εμπορίας ανθρώπων, όπως αυτή κατοχυρώνεται στα διάφορα διεθνή και ευρωπαϊκά κείμενα. Σημειωτέον, ωστόσο, ότι η δέουσα έκταση της παρούσας δεν επιτρέπει την εξαντλητική παράθεση των νομοθετικών κειμένων που κατοχυρώνουν την απαγόρευση της εμπορίας ανθρώπων. Αντίθετα, στόχος αυτής της ανάλυσης είναι η σκιαγράφηση του ευρύτερου νομοθετικού πλαισίου της απαγόρευσης της εμπορίας ανθρώπων, προκειμένου να επιτευχθεί η επιχειρούμενη σύνδεσή της με την απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας. Κατά συνέπεια, με αρωγό την ως άνω ανάλυση, θα εξεταστούν τα ευρήματα της υπόθεσης της Μανωλάδας αναφορικά με τη σύνδεση της απαγόρευσης της καταναγκαστικής εργασίας με αυτή της εμπορίας ανθρώπων. Στη συνέχεια, δεδομένης της ιδιότητας των προσφευγόντων ως εποχιακών εργαζομένων στην υπόθεση της Μανωλάδας, θα ήταν παράλειψη η απουσία μίας εκτενούς αναφοράς στο πραγματικό και νομικό τους καθεστώς, δηλαδή στα προβλήματα που κατεξοχήν αντιμετωπίζουν, αλλά και στο νομικό πλαίσιο προστασίας τους, δοθέντος ότι η ιδιότητά τους αυτή είναι κρίσιμη για τη σύνδεση της καταναγκαστικής εργασίας με την εμπορία ανθρώπων.

Η συζήτηση που θα ακολουθήσει προϋποθέτει μία αρχική εξοικείωση με τους όρους ‘δουλεία’, ‘ειλωτεία’ και ‘καταναγκαστική εργασία’, προκειμένου ο αναγνώστης να είναι σε θέση να διακρίνει μία κατάσταση καταναγκαστικής εργασίας από τις υπόλοιπες. Για τον λόγο αυτό, επιχειρείται εκ των προτέρων ο εννοιολογικός προσδιορισμός των ανωτέρω όρων, βάσει των ορισμών που δίνονται στη Σύμβαση κατά της Δουλείας του 1926 και στις Συμβάσεις της ΔΟΕ:

Αρχικά, η *δουλεία* απαιτεί στοιχείο ιδιοκτησίας, υπό την έννοια ότι το άτομο στερείται της αναγνώρισης δικαιικής προσωπικότητας ή ασκούνται στο άτομο όλες ή κάποιες από τις εξουσίες που συνδέονται με το δικαίωμα της ιδιοκτησίας⁴. Βέβαια, στην υπόθεση *Prosecutor v. Kunarac*, το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο για την Πρώην Γιουγκοσλαβία, ερμηνεύοντας *lato sensu* τον ορισμό της δουλείας, διευκρίνισε ότι αυτό δεν συνιστά στοιχείο *sine qua non*⁵· αντίθετα βάση της παραβίασης συνιστά η πρόθεση άσκησης ιδιοκτησιακής εξουσίας. Η συγκεκριμένη προσέγγιση δεν έχει παγιωθεί στη νομολογία των επιμέρους δικαιοδοτικών οργάνων. Ωστόσο, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, λαμβάνοντας υπ’ όψιν ότι το Δικα-

⁴ Κυριαζή, Τ. (2010), *Εμπορία Ανθρώπων, Διεθνές και Ευρωπαϊκό Δίκαιο Προστασίας Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, σελ. 137.

⁵ ICTY, *Prosecutor v. Dragoljub Kunarac, Radomir Kovac and Zoran Vokovic*, 12.6.2001, παρ. 117-119.

στήριο φαίνεται να αναγνωρίζει πως το διεθνές δίκαιο εξελίσσεται, ώστε να προσαρμόζεται στις σύγχρονες μορφές δουλείας⁶.

Η *ειλωτεία*, σε αντίθεση με τη δουλεία, δεν απαιτεί διάθεση ιδιοκτησίας, αλλά περιλαμβάνει όλες τις δυνατές μορφές υποταγής ανθρώπου σε άνθρωπο⁷. Έτσι, στην υπόθεση *Siliadin κατά Γαλλίας*, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι οι καταχρηστικές συνθήκες εργασίας, η σχέση εξάρτησης με τους δράστες και η αδυναμία αποτροπής των συνθηκών συνιστούσαν επαρκείς συνθήκες για να χαρακτηριστεί η κατάσταση του θύματος ως κατάσταση ειλωτείας⁸. Η ειλωτεία συνιστά στην ουσία μία βεβαρημένη μορφή καταναγκαστικής εργασίας, με τη διαφορά ότι στην πρώτη το θύμα αισθάνεται πως η κατάστασή του είναι αμετάκλητη και δεν υφίσταται πιθανότητα ανατροπής της⁹.

Αντίθετα, η *καταναγκαστική εργασία* έχει χαρακτήρα προσωρινό και περιστασιακό. Το περιεχόμενο της έννοιας της καταναγκαστικής εργασίας με βάση τη Σύμβαση αριθ. 29 είναι ευρύτερο από αυτό που προέβλεπε η Σύμβαση κατά της Δουλείας, δεδομένου ότι δεν περιορίζεται αυστηρά στα πλαίσια της έννοιας της δουλείας. Εν τούτοις, ο ορισμός της ‘καταναγκαστικής εργασίας’ θα αναλυθεί εκτενέστερα στα αντίστοιχα κεφάλαια. Με αυτές τις διευκρινίσεις, η παρούσα έρευνα μπορεί να ξεκινήσει με την εξέταση της ειδικής προστασίας για την υποβολή σε καταναγκαστική εργασία.

⁶ Κατά την εύστοχη διαπίστωση του Cavallo: “*Pour affirmer le rapprochement objectif des anciennes et des nouvelles formes d’esclavage, la démarche la plus intéressante consiste à revenir sur la notion d’esclavage telle qu’elle est établie en droit international, en vérifiant son applicabilité pleine et directe aux prétendues « formes contemporaines d’esclavage », ainsi que les limites et les conditions auxquelles cette applicabilité peut se faire*”, Cavallo, M., *Formes Contemporaines d’Esclavage, Servitude et Travail Forcé: le TPIY et la CEDH entre passé et avenir*; Droits fondamentaux, n° 6, janvier - décembre 2006, σελ. 2.

⁷ Council of Europe, European Court of Human Rights, *Guide on Article 4 of the European Convention on Human Rights: Prohibition of slavery and forced labour*; December 2012, Updated on 31 August 2017, σελ. 7-8, παρ. 17-18, διαθέσιμο σε: http://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_4_ENG.pdf.

⁸ ΕΔΔΑ, *Siliadin κατά Γαλλίας*, 26.7.2005, παρ. 129.

⁹ Καραβίας, Μ., *Άρθρο 4: Απαγόρευση της Δουλείας και των Καταναγκαστικών Έργων*, σε: Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Ερμηνεία κατ’ άρθρο) (2017), Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, σελ. 156.

Α' ΜΕΡΟΣ: Ειδική προστασία από την υποβολή σε καταναγκαστική εργασία

I. Διεθνή κείμενα

1. Οι συμβάσεις της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας

Το πρώτο διεθνές συμβατικό κείμενο, που προέβλεπε την απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας, ήταν η Σύμβαση αριθ. 29 για την Κατάργηση της Καταναγκαστικής ή Υποχρεωτικής Εργασίας της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας¹⁰, η οποία υιοθετήθηκε το 1930, τέθηκε σε εφαρμογή το 1932 και στη συνέχεια συμπληρώθηκε το 1956 με την υιοθέτηση της Συμπληρωματικής Σύμβασης αριθ. 105 για την Κατάργηση της Δουλείας, της Εμπορίας των Δούλων και παρεμφερών προς τη δουλεία θεσμών και πρακτικών¹¹. Η Σύμβαση έχει επικυρωθεί από μεγάλη μερίδα των μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης, ενώ παράλληλα οι ορισμοί της τυγχάνουν ευρείας αναγνώρισης από τα κράτη. Κατά συνέπεια, η ερμηνεία της απαγόρευσης της αναγκαστικής ή υποχρεωτικής εργασίας, όπως κατοχυρώνεται στα διάφορα νομοθετικά κείμενα, βασίζεται σε μεγάλο βαθμό¹² στη Σύμβαση αριθ. 29. Με την επικύρωσή της τα κράτη αναλαμβάνουν την υποχρέωση “να καταργήσουν την χρήση αναγκαστικής ή υποχρεωτικής εργασίας σε όλες της τις μορφές μέσα στην βραχύτερη δυνατή προθεσμία”, με απώτερο σκοπό την “οριστική κατάργηση” του φαινομένου¹³.

Δυνάμει του άρθρου 2 (1) της Σύμβασης, αναγκαστική ή υποχρεωτική εργασία συνιστά:

*“πάσα εργασία ή υπηρεσία απαιτούμενη παρά άτομον επ’ απειλή οιασδήποτε ποινής και δι’ ην το εν λόγω άτομο δεν προσεφέρθη οικεία βουλήσει”*¹⁴.

Δύο είναι, επομένως, τα στοιχεία τα οποία προκρίνει ο ορισμός της Σύμβασης: ο εξαναγκασμός σε εργασία (άλλως η έλλειψη συναίνεσης) και η απειλή ποινής.

Το ζήτημα του εξαναγκασμού, ως βασικό στοιχείο της αντικειμενικής υπόστασης της υποβολής σε αναγκαστική ή υποχρεωτική εργασία, είναι επιδεκτικό μεγάλου εύρους ερμηνειών.

¹⁰ Σύμβαση αριθ. 29 (1930) Περί Αναγκαστικής ή Υποχρεωτικής Εργασίας, η οποία κυρώθηκε στην Ελλάδα με το Ν. 2079/1952 (ΦΕΚ Α' 108/25.4.1952).

¹¹ Σύμβαση αριθ. 105 (1956) για την Κατάργηση της Δουλείας, της Εμπορίας των Δούλων και παρεμφερών προς τη δουλεία θεσμών και πρακτικών, η οποία κυρώθηκε στην Ελλάδα με το Ν.Δ. 1145/1972 (ΦΕΚ Α' 105/1972).

¹² ΕΔΔΑ, *Van der Musselle κατά Βελγίου* (Ολομέλεια), 23.11.1983, παρ. 32.

¹³ Σύμβαση αριθ. 29 (1930), ό.π., Άρθρο 1.

¹⁴ Ελληνική μετάφραση από την υπόθεση: ΕΔΔΑ, *Siliadin κατά Γαλλίας*, ό.π., παρ. 115-116, εκ του πρωτοτύπου: “All work or service which is extracted from any person under the menace of any penalty and for which the said person has not offered himself voluntarily”.

Σύμφωνα με τον Steinfeld, η καταναγκαστική εργασία μπορεί να εκληφθεί ως η κατάσταση κατά την οποία:

“...the compelled party is offered a choice between disagreeable alternatives and chooses the lesser of two evils”¹⁵.

Δηλαδή, με μία αρκετά αφηρημένη ερμηνεία, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι κάθε μορφή εργασίας είναι προϊόν καταναγκασμού, υπό την έννοια ότι ο εργαζόμενος υποχρεώνεται να επιλέξει μεταξύ δύο “αναγκαίων κακών”, όπως το να εκτελέσει μία δυσάρεστη εργασία ή να ζήσει στον δρόμο¹⁶.

Με βάση όμως τα σύγχρονα δεδομένα, η κατάφαση της ύπαρξης εξαναγκασμού εναπόκειται στην εξέταση του κατά πόσο το είδος του εξαναγκασμού, που ασκείται στον εργαζόμενο, είναι το νομίμως προβλεπόμενο στις εργασιακές σχέσεις¹⁷. Αυτό, ωστόσο, δεν σημαίνει ότι κάθε μορφή εκμετάλλευσης συνιστά καταναγκαστική εργασία. Μολονότι είναι συνήθεις οι πρακτικές εκμετάλλευσης στις εργασιακές σχέσεις, συχνά κατά παράβαση του εκάστοτε νομοθετικού πλαισίου, προκειμένου να θεωρηθεί μία κατάσταση καταναγκαστική εργασία, θα πρέπει να συντρέχει σωρευτικά και η προϋπόθεση της απειλής ποινής. Παραδείγματος χάριν, το να εργάζεται ένας αγρότης υπερωριακά και να μην πληρώνεται, συνιστά παράνομη εκμετάλλευση της εργασίας του, η οποία επιφέρει την ποινή που καθορίζεται από την εκάστοτε εργατική νομοθεσία. Αν όμως, στην ίδια περίπτωση, ο αγρότης εξαναγκάζεται σε υπερωριακή εργασία υπό την απειλή απόλυσης, τότε υποβάλλεται σε καταναγκαστική εργασία¹⁸. Το παραπάνω παράδειγμα φαίνεται να διακρίνει ξεκάθαρα πότε η εργασία είναι προϊόν εξαναγκασμού, ωστόσο στην πράξη τα όρια είναι συχνά ρευστά. Είναι σύνηθες φαινόμενο, ο εργαζόμενος να μην απειλείται κυριολεκτικά από τον εργοδότη με απόλυση, εν τούτοις να γνωρίζει πως, εάν δεν αποδεχτεί τους δυσμενείς όρους εργασίας που τίθενται, είναι πιθανό να απολυθεί προκειμένου να προσληφθεί κάποιος που, ευρισκόμενος σε μεγαλύτερη ανάγκη, θα τους αποδεχτεί ως έχουν.

¹⁵ Steinfeld, R.J (2001), *Coercion, Contract and Free Labour in the Nineteenth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, σελ. 14.

¹⁶ Allain, J. (2013), *Slavery in International Law of Human Exploitation and Trafficking*, Leiden-Boston, Martinus Nijhoff Publishers, σελ. 205.

¹⁷ Steinfeld, ό.π., σελ. 16.

¹⁸ Allain, ό.π., σελ. 205.

Σε συνέχεια του ως άνω προβληματισμού, το Ανώτατο Δικαστήριο της Ινδίας του 1982 υιοθέτησε μία πολύ ενδιαφέρουσα προσέγγιση σε υπόθεση συνθηκών εργασίας:

“It is obvious that ordinarily no one would willingly supply labour or service for another for less than the minimum wage, when he knows that under the law he is entitled to get minimum wage for labour or service provided by him. It may therefore be legitimately presumed that when a person provided labour or service to another against receipt or remuneration which is less than the minimum wage, he is acting under the form of some compulsion which drives him to work though he is paid less than what he is entitled under law to receive... It may be physical force which compels a person to provide labour or service to another or it may even be compulsion arising from hunger or poverty, want and destitution. Any factor which deprives a person of a choice of alternatives and compels him to adopt a particular course may properly be regarded as “force” and if labour or service is compelled as a result of such “force”, it would be forced labour”¹⁹.

Σύμφωνα με το σκεπτικό του Δικαστηρίου, το να συμφωνήσει ο εργαζόμενος να παράσχει την εργασία του με αποδοχές κατώτερες από τις νομίμως προβλεπόμενες, ενώ γνωρίζει ότι δικαιούται ανώτερη αμοιβή, είναι λογικό να συνιστά έλλειψη συναίνεσης, υπό την έννοια ότι το άτομο στερείται εναλλακτικής επιλογής και ωθείται στο να συναινέσει από ανάγκη επιβίωσης. Η ενδιαφέρουσα αυτή οπτική αναγνωρίζει ότι, κατά την εξέταση του ζητήματος της ύπαρξης εξαναγκασμού, θα πρέπει να λαμβάνονται υπ’ όψιν οι *de facto* ανισότητες που συντρέχουν κατά την κατάρτιση μίας σύμβασης εργασίας, οι οποίες ενδέχεται να επηρεάζουν τη διαπραγματευτική δύναμη κάποιων συμβαλλομένων, δημιουργώντας αδύναμα και ισχυρά συμβαλλόμενα μέρη²⁰.

Αναφορικά με το ζήτημα της ποινής, κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων συμφωνήθηκε ότι ο όρος ‘ποινή’ δεν θα έπρεπε να ερμηνεύεται “με αυστηρή έννοια, ώστε να σημαίνει ποινή επιβαλλόμενη από δικαστήριο” αλλά αντίθετα ως “οποιαδήποτε ποινή μπορεί να επιβληθεί από οποιοδήποτε άτομο ή σώμα”²¹. Η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας (ΔΟΕ), χαράσσο-

¹⁹ Όπως παρατίθεται από, Κυριαζή, *Εμπορία Ανθρώπων*, ό.π., σελ. 146, υπ. 406· Drew, S., *Human Trafficking: a modern form of slavery?*, *European Human Rights Law Review*, 2002 4, 481-492, σελ. 488.

²⁰ Κυριαζή, *Εμπορία Ανθρώπων*, ό.π., σελ. 146.

²¹ Allain, ό.π., σελ. 219.

ντας το εύρος της έννοιας της καταναγκαστικής εργασίας, επιβεβαίωσε²² ότι, η πτυχή της “απειλής ποινής” μπορεί να συνεπάγεται απώλεια δικαιωμάτων ή προνομίων και ακόμη ότι η συναίνεση του εργαζομένου στερείται νοήματος, σε περίπτωση που έχει παρακινηθεί να εργαστεί μέσω απάτης, ψευδών υποσχέσεων, με παρακράτηση εγγράφων ταυτότητας ή με τη βία. Περαιτέρω, η αδυναμία αλλαγής ή εγκατάλειψης της απασχόλησης ανά πάσα στιγμή, υπό την απειλή μιας σοβαρής ποινής, συνιστά ισχυρή ένδειξη ότι η επιλογή αυτή δεν είναι ελεύθερη. Τέλος, αξίζει να επισημανθεί ότι τα εποπτικά όργανα της ΔΟΕ υπογραμμίζουν ότι το δικαίωμα του εργαζομένου στην ελεύθερη επιλογή της απασχόλησης παραμένει αναφαίρετο.

Περαιτέρω, για την ευχερέστερη εννοιολογική προσέγγιση του όρου ‘καταναγκαστική εργασία’, η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας (ΔΟΕ) έχει θέσει κάποιες κατευθυντήριες γραμμές²³, καθορίζοντας τις υποχρεώσεις που επιβάλλουν οι σχετικές με την καταναγκαστική εργασία Συμβάσεις της ΔΟΕ. Σύμφωνα με αυτές, διακρίνονται ‘έξι στοιχεία [τα οποία] καταδεικνύουν μία περίπτωση καταναγκαστικής εργασίας` συνήθως δύο ή περισσότερα εξ αυτών επιβάλλονται στον εργάτη συνδυαστικά’²⁴. Αυτά είναι:

1. Σωματική ή σεξουαλική βία, ή απειλή αυτών
2. Περιορισμός της κίνησης στον χώρο εργασίας ή σε περιορισμένη περιοχή
3. Δουλεία για χρέη (debt bondage), όπως το να παράσχει ο εργάτης την εργασία του για να ξεπληρώσει ένα χρέος ή ένα δάνειο και η εργασία αυτή υποτιμάται
4. Παρακράτηση μισθού ή πλήρης άρνηση πληρωμής του εργαζομένου
5. Κράτηση των διαβατηρίων ή των εγγράφων ταυτοποίησης, ειδικότερα σε περίπτωση μεταναστών εργατών
6. Απειλή καταγγελίας στις αρχές, πρωτίστως όταν ο εργάτης είναι παράτυπος μετανάστης

Με βάση τις κατευθυντήριες γραμμές²⁵, η φαινομενική συναίνεση του εργαζομένου, είναι δυνατόν να αποτελεί προϊόν χειραγώγησης ή να βασίστηκε σε απόφαση ληφθείσα ελλείψει

²² βλ. International Labour Office, Forced Labour: Casebook of Court Decisions (2009) (ILO Casebook), σελ. 12–13.

²³ ILO *Human Trafficking and forced labour Exploitation: Guidelines for Legislators and Law Enforcement*, (2004) (‘ILO Guidelines’), διαθέσιμο σε: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---declaration/documents/publication/wcms_081999.pdf.

²⁴ ILO Guidelines, ό.π., σελ. 20-21.

²⁵ ILO Guidelines, ό.π., σελ. 23.

ενημέρωσης. Επομένως, σε περιπτώσεις όπου οι μετανάστες εργαζόμενοι παραπλανήθηκαν ή εξαναγκάστηκαν να παραμείνουν στη διάθεση των εργοδοτών τους, τα εποπτικά όργανα της ΔΟΕ καταφάσκουν την παραβίαση της Σύμβασης.

Η Σύμβαση αριθ. 29 αποτελεί μόνο τον προάγγελο της νομοθετικής κατοχύρωσης της απαγόρευσης της αναγκαστικής ή υποχρεωτικής εργασίας, που ακολούθησε τόσο σε διεθνές, όσο σε περιφερειακό επίπεδο. Παρά ταύτα, στον ορισμό της βασίζεται ολόκληρο το οικοδόμημα των μετέπειτα κατοχυρώσεων της απαγόρευσης, ενώ σε αυτόν παραπέμπει και η πλειοψηφία των δικαιοδοτικών οργάνων, τα οποία είναι επιφορτισμένα με τον έλεγχο της παραβίασής της.

2. Το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα

Το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (ΔΣΑΠΔ) στο άρθρο 8 (3) απαγορεύει ρητά τη δουλεία, την ειλωτεία και την αναγκαστική ή υποχρεωτική εργασία²⁶. Η νομολογία της Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων αναφορικά με την προστασία του άρθρου 8 είναι σπάνια, καθώς έχουν εισαχθεί ελάχιστες υποθέσεις προς εξέταση, ενώ η πλειοψηφία εξ αυτών κρίθηκαν अपαράδεκτες χωρίς να εξεταστεί η ουσία τους. Το παραπάνω δεν προκαλεί έκπληξη, ιδίως αν αναλογιστεί κανείς την αντίστοιχα περιορισμένη νομολογία του ΕΔΔΑ σε υποθέσεις καταναγκαστικής εργασίας, η οποία άρχισε να εμπλουτίζεται μόλις την τελευταία δεκαετία.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στο Σύμφωνο δεν περιλαμβάνεται ένας σαφής ορισμός σχετικά με την έννοια των όρων 'αναγκαστική ή υποχρεωτική εργασία'. Από τη μεριά της, η Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων δεν έχει επιχειρήσει να δώσει έναν σαφή και λεπτομερή ορισμό

²⁶ Σύμφωνα με την επίσημη μετάφραση του κυρωτικού Ν. 2462/97, το άρθρο 8 ορίζει ότι: "1.Κανείς δεν υπόκειται σε δουλεία. Η δουλεία και το δουλεμπόριο σε όλες τις μορφές τους απαγορεύονται.

2. Κανείς δεν κρατείται σε υποτέλεια.

3. α) Κανείς δεν πιέζεται να εκτελέσει αναγκαστική ή υποχρεωτική εργασία.

β) Το εδάφιο (α) δεν μπορεί να ερμηνευθεί έτσι ώστε να απαγορεύει, στις χώρες όπου ορισμένα εγκλήματα μπορούν να τιμωρηθούν με φυλάκιση συνοδευόμενη από καταναγκαστικά έργα, την εκτέλεση ποινής καταναγκαστικών έργων που επιβλήθηκε από αρμόδιο δικαστήριο

γ) Για τους σκοπούς αυτής της παραγράφου, ο όρος "καταναγκαστική ή υποχρεωτική εργασία" δεν περιλαμβάνει:

i. Οποιαδήποτε εργασία ή υπηρεσία, που δεν αναφέρεται στο εδάφιο (β), η οποία απαιτείται από όσα πρόσωπα κρατούνται με βάση νόμιμη απόφαση δικαστηρίου, ή όσα πρόσωπα έχουν αποφυλακισθεί υπό όρους

ii. Οποιαδήποτε θητεία στρατιωτικού χαρακτήρα και, στις χώρες όπου αναγνωρίζονται οι αντιρρησίες συνείδησης, οποιαδήποτε εθνική υπηρεσία που προβλέπει ο νόμος για τους αντιρρησίες συνείδησης

iii. Οποιαδήποτε υπηρεσία που απαιτείται σε περίπτωση έκτακτης ανάγκης ή καταστροφής που απειλούν τη ζωή ή την ευημερία της κοινότητας

iv. Οποιαδήποτε εργασία ή υπηρεσία που αποτελεί μέρος των συνήθων υποχρεώσεων του πολίτη".

σχετικά με τη σημασία και το πεδίο εφαρμογής της απαγόρευσης. Αντίθετα, εξετάζει την εφαρμογή των σχετικών διατάξεων κατά τρόπο που δεν παρεκκλίνει από τον ορισμό της ΔΟΕ, δίνοντας την εντύπωση ότι η έκταση των προϋποθέσεων που αμφότερες θέτουν είναι πανομοιότυπη²⁷. Πλην όμως, η Επιτροπή φαίνεται να ερμηνεύει ευρύτερα τις διάφορες μορφές καταναγκασμού οι οποίες υπαγορεύονται από τη ΔΟΕ και τα λοιπά διεθνή κείμενα. Έτσι, στην υπόθεση *Faure v Australia*, η Επιτροπή διατύπωσε ότι, “*the term “forced or compulsory labour” covers a range of conduct extending from, on the one hand, labour imposed on an individual by way of criminal sanction, notably in particularly coercive, exploitative or otherwise egregious conditions, through, on the other hand, to lesser forms of labour in circumstances where punishment as a comparable sanction is threatened if the labour directed is not performed*”²⁸. Δηλαδή, δεν περιορίστηκε στην ερμηνευτική προσέγγιση της ΔΟΕ για τον ορισμό της καταναγκαστικής εργασίας, αλλά αναγνώρισε τον επικουρικό της χαρακτήρα κατά την εκτίμηση των πραγματικών περιστατικών, υπογραμμίζοντας ότι απόκειται στην ίδια να χαράξει τα πλαίσια της απαγορευμένης συμπεριφοράς:

“7.5. ...*the Committee observes that the Covenant does not spell out in further detail the meaning of the terms “forced or compulsory labour”. While the definitions of the relevant ILO instruments may be of assistance in elucidating the meaning of the terms, it ultimately falls to the Committee to elaborate the indicia of prohibited conduct...*”.

Ενώ, πάντως, υπογραμμίζεται η αυτοτέλεια της Επιτροπής σε σχέση με άλλα διεθνή δικαιοδοτικά όργανα και διακρίνεται μία διάθεση διασταλτικής ερμηνείας των όρων “*αναγκαστική ή υποχρεωτική εργασία*”, ώστε να καλύπτεται μία μεγάλη εμβέλεια συμπεριφορών, φαίνεται πως η Σύμβαση της ΔΟΕ αποτελεί και σε αυτή την περίπτωση μία αφετηρία για την ερμηνεία του άρθρου.

²⁷ Swepston, L., *Forced and compulsory labour in international human rights law*, Paper presented at the Conference “Shaping the Definition of Human Trafficking”, held at Dickson Poon School of Law, King’s College London, May 2014, ILO, σελ. 15.

²⁸ HRC, *Faure v Australia*, Communication No. 1036/2001, 31.10.2005, παρ. 7.5.

II. Περιφερειακές Συμβάσεις

1. Η προστασία στην Ευρώπη

α. Άρθρο 4 ΕΣΔΑ

i. Εννοιολογική οριοθέτηση και πεδίο εφαρμογής

Στα πλαίσια του Συμβουλίου της Ευρώπης, το άρθρο 4 (2)²⁹ της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών (ΕΣΔΑ), απαγορεύει την υποβολή σε αναγκαστική ή υποχρεωτική εργασία. Οι προπαρασκευαστικές εργασίες της ΕΣΔΑ αλλά και των λοιπών κειμένων του Συμβουλίου της Ευρώπης, δεν διαφωτίζουν καθόλου περί τον εννοιολογικό προσδιορισμό της καταναγκαστικής εργασίας. Τέτοιος ορισμός δίνεται στο άρθρο 2 (1) της προαναφερθείσας Σύμβασης αριθ. 29, τον οποίο υιοθετεί το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ), καθώς παρέχει μία “αφετηρία για την ερμηνεία του άρθρου 4”, παρόλο που “πρέπει πάντοτε να λαμβάνεται υπ’ όψιν ότι η Σύμβαση είναι ένα ζωντανό εργαλείο, το οποίο πρέπει να ερμηνεύεται υπό το φως των σημερινών συνθηκών ζωής”³⁰ και ακολουθεί τις απαιτήσεις των δημοκρατικών κρατών σε επίπεδο προστασίας ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Στον ορισμό του άρθρου 4 (2) της ΕΣΔΑ χρησιμοποιείται ο όρος ‘εργασία’, ενώ η Σύμβαση αριθ. 29 αναφέρεται σε ‘πάσα εργασία ή υπηρεσία’. Σε απάντηση στον ισχυρισμό ότι, ο αποκλεισμός του όρου ‘υπηρεσία’ από τον ορισμό της ΕΣΔΑ, είχε ως σκοπό να εμπίπτει στη διάταξη μόνο η χειρωνακτική εργασία, το Δικαστήριο στην υπόθεση *Van der Musselle κατά Βελγίου* επεσήμανε ότι, αυτές οι διαφορές στην ορολογία δεν είχαν σκοπό να αποκλείσουν την πνευματική εργασία, η οποία ενδέχεται επίσης να συνιστά καταναγκαστική εργασία³¹.

²⁹ Άρθρο 4: 1. Ουδείς δύναται να κρατηθή εις δουλείαν ή ειλωτείαν.

2. Ουδείς δύναται να υποχρεωθή εις αναγκαστικήν ή υποχρεωτικήν εργασία.

3. Δεν θεωρείται ως “αναγκαστική ή υποχρεωτική εργασία” υπό την έννοιαν του παρόντος άρθρου :

α) πάσα εργασία ζητούμενη παρά προσώπου κρατουμένου συμφώνως προς τας διατάξεις του άρθρου 5 της παρούσης Συμβάσεως ή κατά τη διάρκειαν της υπό όρους απολύσεώς του.

β) πάσα υπηρεσία στρατιωτικής φύσεως ή, εις την περίπτωσιν των εχόντων αντιρρήσεις συνειδήσεως εις τας χωρας όπου τούτο αναγνωρίζεται ως νόμιμον, πάσα άλλη υπηρεσία εις αντικατάστασιν της υποχρεωτικής στρατιωτικής υπηρεσίας.

γ) πάσα υπηρεσία ζητούμενη εις περίπτωσιν κρίσεων ή θεομηνιών, αι οποίαι απειλούν την ζωήν ή την ευδαιμονιαν του συνόλου.

δ) πάσα εργασία ή υπηρεσία απαρτίζουσα μέρος των τακτικών υποχρεώσεων του πολίτου.

³⁰ *Van der Musselle κατά Βελγίου*, ό.π., παρ. 32· ΕΔΔΑ, *Graziani-Weiss κατά Αυστρίας*, 18.11.2011, παρ. 36.

³¹ *Van der Musselle κατά Βελγίου*, ό.π. παρ. 33.

Το ΕΔΔΑ, προκειμένου να καταφανθεί σχετικά με το αν η φερόμενη κατάσταση συνιστά καταναγκαστική εργασία, εφαρμόζοντας τον ορισμό της Σύμβασης αριθ. 29, εξετάζει εάν συντρέχει η διττή προϋπόθεση της έλλειψης συναίνεσης και της απειλής ποινής.

Η έννοια της ποινής εξετάζεται υπό ευρεία έννοια από το Δικαστήριο. Έτσι, ποινή ενδέχεται να συνιστά η άσκηση σωματικής βίας ή ο περιορισμός, ή ακόμη και η απειλή θανάτου που απευθύνεται στο θύμα ή σε συγγενείς του³². Από την άλλη, μπορεί να λαμβάνει και ελαφρύτερες μορφές, κυρίως ψυχολογικής φύσεως, όπως απειλή καταγγελίας στις αρχές - ιδίως όταν τα θύματα είναι παράτυποι μετανάστες³³- ή παρακράτηση των δελτίων ταυτότητας των θυμάτων, προκειμένου να εξαναγκαστούν να παράσχουν την εργασία τους³⁴. Προς επίρρωσιν αυτού, στην υπόθεση *Siliadin κατά Γαλλίας*, το ΕΔΔΑ κατέληξε ότι κάθε απειλή κράτησης ή απέλασης μπορεί να συνιστά είδος ποινής κατά το άρθρο 2 της Σύμβασης αριθ. 29 της ΔΟΕ³⁵. Αντίθετα, οι κυρώσεις που προκύπτουν από ελευθέρως συναφθείσα σύμβαση, δεν συνιστούν 'απειλή ποινής'. Κατά την ακριβή διατύπωση του Δικαστηρίου στην υπόθεση *Chowdury και λοιποί κατά Ελλάδα*ς (υπόθεση Μανωλάδας),

“La Cour rappelle en outre que les termes « travail forcé » évoquent l'idée d'une contrainte, physique ou morale. Quant aux termes « travail obligatoire », ils ne peuvent viser une obligation juridique quelconque. Par exemple, un travail à exécuter en vertu d'un contrat librement conclu ne saurait tomber sous le coup de l'article 4 de la Convention par cela seul que l'un des deux contractants s'est engagé envers l'autre à l'accomplir et s'expose à des sanctions s'il n'honore pas sa signature. Il doit s'agir d'un travail « exigé (...) sous la menace d'une peine quelconque » et, de plus, contraire à la volonté de l'intéressé et pour lequel celui-ci « ne s'est pas offert de son plein gré »³⁶.

³² Coster van Voorhout, J., *Human Trafficking for Labour Exploitation: Interpreting the Crime*, Utrecht Law Review, Volume 3, Issue 2 (December) 2007, σελ. 59.

³³ ΕΔΔΑ, *C.N. και V. κατά Γαλλίας*, 11.10.2012, παρ. 77.

³⁴ ILO, *A global alliance against forced labour*; Report of the Director-General, Global Report under the Follow-up to the ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work 2005, International Labour Conference, 93rd Session 2005, Report I (B) (ILO 2005), σελ. 6, παρ. 14.

³⁵ *Siliadin κατά Γαλλίας*, ό.π., παρ. 118.

³⁶ *Chowdury και λοιποί κατά Ελλάδα*ς, ό.π., παρ. 90.

Δεν είναι, δηλαδή, υποχρεωτική η εργασία που εκτελείται στα πλαίσια ελεύθερης συναφθείσας σύμβασης, από μόνο το γεγονός ότι το ένα συμβαλλόμενο μέρος την εκτελεί υποχρεωτικά υπό τον φόβο μίας κύρωσης λόγω αθέτησης συμβατικής υποχρέωσης.

Κατά τη δε εξέταση εάν το διατεινόμενο θύμα προσέφερε την εργασία του εθελουσίως, το Δικαστήριο εκτιμά το σύνολο των πραγματικών περιστατικών. Ήδη στην υπόθεση *Van der Musselle* το Δικαστήριο, υιοθετώντας τον ορισμό της Σύμβασης αριθ. 29, επεσήμανε ότι το κριτήριο της συναίνεσης δεν είναι αμάχητο, καθώς πρέπει να εξεταστεί το σύνολο των συνθηκών, προκειμένου να ανιχνευτεί αν η συναίνεση έχει δοθεί έγκυρα³⁷. Περαιτέρω, επεσήμανε τη “σχετική αξία” της συναίνεσης, διευκρινίζοντας ότι η πρότερη εκδήλωση συναίνεσης του θύματος δεν είναι αρκετή *per se* προκειμένου να αποκλειστεί η ύπαρξη παραβίασης³⁸. Γενικά γίνεται δεκτό ότι, κατά την εκτίμηση του κατά πόσο το θύμα παρέχει εθελουσίως την εργασία του, πρέπει να εξετάζεται εάν η συναίνεσή του είναι *ξεκάθαρη* και *αληθινή*, εάν είχε ευκαιρίες να δραπετεύσει και να ανακτήσει τον έλεγχο, η ικανότητά του να σκεφθεί και να αποφασίσει καθαρά, η ενδεχόμενη απομόνωσή του από τον εξωτερικό κόσμο, ο φόβος του και, σε περίπτωση μεταναστών εργαζομένων, εάν εν τέλει η συναίνεση που δόθηκε ήταν η μόνη βιώσιμη εναλλακτική, δεδομένης της ευάλωτης κατάστασής τους³⁹. Επιπλέον, ο όρος ‘*αναγκαστική*’ περιλαμβάνει τόσο σωματικό όσο και ψυχολογικό εξαναγκασμό⁴⁰, ενώ ‘*υποχρεωτική*’ μπορεί να θεωρηθεί η εργασία η οποία παρέχεται με τη συναίνεση προσώπου ανίκανου να έχει ελεύθερη επιλογή⁴¹, παραδείγματος χάριν ενός ανηλίκου.

Με το ίδιο σκεπτικό, το ΕΔΔΑ στην πρόσφατη υπόθεση *Chowdury και λοιποί κατά Ελλάδα* (υπόθεση Μανωλάδας), εκτιμώντας το σύνολο των πραγματικών περιστατικών, προχώρησε σε μία διασταλτική ερμηνεία της έννοιας του εξαναγκασμού. Οι προσφεύγοντες, Μπανγκλαντεσιανοί υπήκοοι, συναίνεσαν στην παροχή της εργασίας τους όντας ήδη σε μία ευάλωτη

³⁷ *Van der Musselle κατά Βελγίου*, ό.π., παρ. 34.

³⁸ *Van der Musselle κατά Βελγίου*, ό.π., παρ. 36.

³⁹ Mantouvalou, V., *Servitude and Forced Labour in the 21st Century: The Human Rights of Domestic Workers*, *Industrial Law Journal*, Vol. 35, No. 4, December 2006, 395-414, σελ. 411.

⁴⁰ Schabas, W. (2015), *The European Convention on Human Rights: A Commentary*, Oxford Commentaries on International Law, Oxford University Press, σελ. 211 βλ. και *Chowdury and others v. Greece*, ό.π., παρ. 90.

⁴¹ Ρούκουνας, Ε. (1995), *Διεθνής Προστασία των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων*, Αθήνα, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, σελ. 146.

θέση, δεδομένου ότι δεν διέθεταν άδεια παραμονής και εργασίας. Δέχτηκαν μιν να παράσχουν την εργασία τους καλή τη πίστη, ωστόσο η μετέπειτα συμπεριφορά των εργοδοτών τους, ήτοι οι απειλές, η χρήση βίας και η παρακράτηση των ημερομισθίων, συνιστά μεταγενέστερη περίσταση η οποία αλλάζει τα δεδομένα της συναίνεσης. Με άλλα λόγια, το ΕΔΔΑ διαπίστωσε πως η προηγούμενη συναίνεση των θυμάτων, δεν επαρκούσε για να αποκλείσει τον χαρακτηρισμό της κατάστασης ως ‘καταναγκαστικής εργασίας’, δεδομένου ότι η μοναδική εναλλακτική των θυμάτων ήταν να εγκαταλείψουν το καταφύγιο που τους παρείχαν οι εργοδότες τους (στο οποίο διαβιούσαν σε άθλιες συνθήκες), την προμήθεια φαγητού, κάθε πιθανότητα να λάβουν τα δεδουλευμένα τους, καθώς και να εκθέσουν τους εαυτούς τους σε κίνδυνο απέλασης. Αντιστοίχως, στον ισχυρισμό ότι οι προσφεύγοντες μπορούσαν ανά πάσα στιγμή να εγκαταλείψουν την Μανωλάδα, δεδομένου ότι δεν κρατούνταν εκεί με σωματική βία, τα πραγματικά περιστατικά έδωσαν πάλι την απάντηση. Για το ΕΔΔΑ, ο περιορισμός της ελευθερίας της κίνησης δεν συνιστά προϋπόθεση *sine qua non* για τον χαρακτηρισμό μίας κατάστασης ως ‘καταναγκαστικής εργασίας’. Αντίθετα, το νομικό *status* των προσφευγόντων, το γεγονός δηλαδή ότι ήταν ουσιαστικά νομικά ‘φαντάσματα’, συνιστά επαρκή αιτιολόγηση για την αδυναμία διαφυγής τους. Συνεπεία αυτού, το να εξακολουθήσουν να εργάζονται αποτελούσε την μόνη πραγματική ή αποδεκτή διέξοδο, προκειμένου να λάβουν τις αποδοχές τους από τη μία και να μην κινδυνεύσουν με απέλαση από την άλλη. Δεδομένου δε ότι οι εργοδότες γνώριζαν τα ανωτέρω και παρά ταύτα εξακολουθούσαν να παρακρατούν τους μισθούς των προσφευγόντων, εκμεταλλεύόμενοι την εργασία τους, συνηγορεί υπέρ της παραδοχής ότι εκμεταλλεύονταν την ευαλωτότητα της κατάστασής τους (απειλή ποινής), προκειμένου οι προσφεύγοντες να συνεχίζουν να εργάζονται χωρίς αποδοχές (έλλειψη συναίνεσης).

ii. Προσδιορισμός υποχρεώσεων

Περαιτέρω, το άρθρο 4 της ΕΣΔΑ υπαγορεύει ότι τα κράτη αναλαμβάνουν αρνητικές υποχρεώσεις, δηλαδή την υποχρέωση να απόσχουν από ενέργειες που αντίκεινται στην εν λόγω διάταξη. Πλην όμως, το ΕΔΔΑ αναγνώρισε το πρώτον στην υπόθεση *Siliadin κατά Γαλλίας*⁴², ότι από το άρθρο 4 απορρέουν και θετικές υποχρεώσεις, οι οποίες διαμορφώθηκαν σταδιακά μέσα από τη νομολογία του Δικαστηρίου. Ειδικότερα, διευκρίνισε ότι τα κράτη έχουν την υποχρέωση να ποινικοποιούν και να διώκουν τις πράξεις υποβολής των προ-

⁴² *Siliadin κατά Γαλλίας*, ό.π., παρ. 77-89.

σώπων που βρίσκονται στη δικαιοδοσία τους σε δουλειά, ειλωτεία και καταναγκαστική εργασία, αλλά και κάθε πράξη εμπορίας ανθρώπων⁴³. Η διάταξη, λοιπόν, επιβάλλει στα κράτη μία διττή υποχρέωση: την *ουσιαστική* υποχρέωση να υιοθετούν νομοθετικά και διοικητικά μέτρα που να υπαγορεύουν την απαγόρευση, τη δίωξη και την τιμωρία των εν λόγω πράξεων, τα οποία όμως πρέπει να είναι αρκούντως ικανά να εξασφαλίσουν την αποτελεσματική προστασία των θυμάτων. Στη συνέχεια, στην υπόθεση *Rantsev κατά Κύπρου και Ρωσίας*, το Δικαστήριο διεύρυνε το πεδίο των θετικών υποχρεώσεων, αναγνωρίζοντας ότι το άρθρο 4 επιβάλλει στα κράτη και υποχρεώσεις *δικονομικής φύσεως*, δηλαδή την υποχρέωση να εγγυηθούν ότι θα εφαρμόσουν τα εν λόγω νομοθετικά μέτρα, με σκοπό να διασφαλίσουν την χρηστή απονομή της δικαιοσύνης, την ποινική δίωξη των θυτών, την εύρυθμη και αποτελεσματική λειτουργία των ερευνών κ.λπ⁴⁴. Διευκρινίζοντας περαιτέρω το σκεπτικό της *Rantsev* σχετικά με τις υποχρεώσεις των αρχών, το ΕΔΔΑ στην υπόθεση *L.E. κατά Ελλάδας* προσδιόρισε ότι η έρευνα των αρμόδιων αρχών πρέπει να είναι αυτεπάγγελτη και να διενεργείται με την απαιτούμενη ταχύτητα και εύλογη επιμέλεια⁴⁵. Τέλος, στην υπόθεση *C.N. και V. κατά Γαλλίας*, το ΕΔΔΑ χαρακτήρισε τις υποχρεώσεις δικονομικής φύσεως ως υποχρεώσεις μέσου και όχι αποτελέσματος⁴⁶.

Ειδικότερα, σύμφωνα με τα πορίσματα της υπόθεσης *Rantsev*⁴⁷, η υποχρέωση για πρόληψη συνίσταται στη λήψη κατάλληλων μέτρων για την προστασία των θυμάτων, σε περιπτώσεις που οι αρχές “*γνώριζαν, ή όφειλαν να γνωρίζουν τις περιστάσεις που δημιουργούν μία εύλογη υποψία ότι το άτομο βρίσκεται σε πραγματικό και άμεσο κίνδυνο*”, στην εκπαίδευση των οργάνων επιβολής του νόμου, αλλά και στη διεξαγωγή αποτελεσματικής έρευνας σε περιπτώσεις που οι αρχές διατηρούν βάσιμες υποψίες ότι έχει λάβει χώρα εκμετάλλευση του ατόμου - ανεξαρτήτως του αν έχει προηγηθεί καταγγελία από το θύμα.

Η σημασία των παραπάνω υπογραμμίστηκε έντονα στην υπόθεση της Μανωλάδας. Το ΕΔΔΑ, εφαρμόζοντας τις ως άνω αρχές σχετικά με τις θετικές υποχρεώσεις των κρατών, εντόπισε σοβαρές πλημμέλειες κατά τη συμμόρφωση της Ελλάδας με τις ουσιαστικές και

⁴³ *Siliadin κατά Γαλλίας*, ό.π., παρ. 89.

⁴⁴ ΕΔΔΑ, *Rantsev κατά Κύπρου και Ρωσίας*, 7.1.2010, παρ. 283-296.

⁴⁵ ΕΔΔΑ, *L.E. κατά Ελλάδας*, 21.1.2016, παρ. 68.

⁴⁶ *C.N. και V. κατά Γαλλίας*, ό.π., παρ. 109-111.

⁴⁷ βλ. *Rantsev κατά Κύπρου και Ρωσίας*, ό.π., παρ. 284-288.

δικονομικές της υποχρεώσεις. Ενώ διαπίστωσε ότι η Ελλάδα είχε συμμορφωθεί πλήρως με την υποχρέωση να υιοθετήσει νομοθετικά μέτρα για την καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων⁴⁸, εν τούτοις έκρινε ότι τα επιχειρησιακά μέτρα που ελήφθησαν από τις αρχές δεν ήταν επαρκή προκειμένου να αποτρέψουν την εμπορία ανθρώπων και να προστατεύσουν επαρκώς τα θύματα:

“115....le Court considère que les mesures opérationnelles prises par les autorités n’ étaient pas suffisantes pour prévenir la traite des êtres humains et protéger les requérants du traitement dont ils ont fait l’ objet”.

Επιπλέον, αναδείχθηκε η εντυπωσιακή νέκρωση του μηχανισμού πρόληψης, καθώς η εκμετάλλευση των εργατών στη Μανωλάδα αποτελούσε κοινό τόπο ήδη από το 2008⁴⁹. Οι αρχές ήταν ενήμερες για την κατάσταση των προσφευγόντων, εν τούτοις δεν προέβησαν ποτέ σε καταγγελία - ως όφειλαν. Από τα ως άνω πορίσματα αναδεικνύεται εναργώς ότι η συμμόρφωση με τις ουσιαστικές υποχρεώσεις που απορρέουν από τη Σύμβαση, συνιστά ένα ισχυρό όπλο στη φαρέτρα του κράτους για την προστασία των θυμάτων, εν τούτοις, χωρίς την πραγματική διάθεσή του να εφαρμόσει κατά τρόπο αποτελεσματικό τα διαθέσιμα μέσα, η ύπαρξη κανονιστικού πλαισίου καθίσταται αν μη τι άλλο αλυσιτελής.

iii. Οριοθετήσεις του άρθρου 4

Περαιτέρω, στο άρθρο 4(3) της ΕΣΔΑ, ορίζονται τέσσερις περιπτώσεις οι οποίες δεν συνιστούν αναγκαστική ή υποχρεωτική εργασία:

“α) πάσα εργασία ζητούμενη παρά προσώπου κρατούμενου συμφώνως προς τας διατάξεις του άρθρου 5 της παρούσης Συμβάσεως ή κατά τη διάρκεια της υπό όρους απολύσεώς του.

β) πάσα υπηρεσία στρατιωτικής φύσεως ή, εις την περίπτωση των εχόντων αντιρρήσεις συνειδήσεως εις τας χώρας όπου τούτο αναγνωρίζεται ως νόμιμον, πάσα άλλη υπηρεσία εις αντικατάστασιν της υποχρεωτικής στρατιωτικής υπηρεσίας.

γ) πάσα υπηρεσία ζητούμενη εις περιπτώσιν κρίσεων ή θεομηνιών, αι οποίαι απειλούν την ζωήν ή την ευδαιμονίαν του συνόλου.

δ) πάσα εργασία ή υπηρεσία απαρτίζουσα μέρος των τακτικών υποχρεώσεων του πολίτου.”

⁴⁸ Chowdury και λοιποί κατά Ελλάδας, ό.π. παρ. 109.

⁴⁹ Chowdury και λοιποί κατά Ελλάδας, ό.π. παρ. 54-55, 111.

Παρά την ποικιλομορφία των υποπαραγράφων του άρθρου 4(3), παρατηρείται πως “όλες είναι βασισμένες στις ιδέες που διέπουν το γενικό συμφέρον, την κοινωνική αλληλεγγύη και το τι συνιστά κανονική ή συνηθισμένη πορεία των πραγμάτων”⁵⁰. Συνεπώς, η απαρίθμηση των ως άνω περιπτώσεων στην παράγραφο 3, έχει υποστηριχθεί ότι δεν συνιστά περιορισμό του δικαιώματος που προστατεύεται στο άρθρο 4(2), αλλά μάλλον “οριοθετεί” το περιεχόμενο του άρθρου⁵¹, ή ακριβέστερα, ότι λειτουργεί ως ερμηνευτικό βοήθημα για τον εννοιολογικό προσδιορισμό της καταναγκαστικής εργασίας⁵². Οι προεκτάσεις μίας τέτοιας οριοθέτησης στην κανονιστική ισχύ της απαγόρευσης παρουσιάζουν ενδιαφέρον, ωστόσο μένει να εξεταστούν σε μεταγενέστερο κεφάλαιο.

β. Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Στην Ευρώπη, εκτός από την ΕΣΔΑ, η απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας υπαγορεύεται και από το άρθρο 5 (2) του Χάρτη των θεμελιωδών δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σύμφωνα με το οποίο:

*“2. Κανείς δεν μπορεί να υποβληθεί σε αναγκαστική ή υποχρεωτική εργασία”*⁵³.

Παράλληλα, σύμφωνα με τον Χάρτη, το δικαίωμα σε δίκαιες συνθήκες εργασίας είναι συνυφασμένο με το δικαίωμα στην αξιοπρέπεια. Έτσι, στο άρθρο 31 ορίζεται ότι:

“1. Κάθε εργαζόμενος έχει δικαίωμα σε υγιεινές, ασφαλείς και αξιοπρεπείς συνθήκες εργασίας.

2. Κάθε εργαζόμενος έχει δικαίωμα σε ένα όριο μέγιστης διάρκειας εργασίας, σε ημερήσιες και εβδομαδιαίες περιόδους ανάπαυσης, καθώς και σε ετήσια περίοδο αμειβόμενων διακοπών”.

Επιπλέον, σύμφωνα με το άρθρο 52 (3) του Χάρτη, το δικαίωμα του άρθρου 5 (2) έχει την ίδια έννοια και την ίδια εμβέλεια με το άρθρο 4 (1) και (2) της ΕΣΔΑ, με το οποίο έχει ανάλογο περιεχόμενο. Ως εκ τούτου, ισχύει τόσο ότι το εν λόγω δικαίωμα δεν είναι δυνατό να υποστεί περιορισμούς, όσο ισχύουν και οι αρνητικοί ορισμοί του άρθρου 4 (3) της ΕΣΔΑ. Παράλληλα, για την ερμηνεία των όρων ‘αναγκαστική ή υποχρεωτική εργασία’, πέραν της νομολογίας του ΔΕΕ, λαμβάνεται υπ’ όψιν και η υφιστάμενη νομολογία του ΕΔΔΑ, η οποία

⁵⁰ βλ. ΕΔΔΑ, *Van der Musselle v. Belgium*, ό.π., παρ. 38· *Schmidt κατά Γερμανίας*, 18.7.1994, παρ. 22· *Zarb Adami κατά Μάλτας*, 20.9.2006, παρ. 44· *Stummer κατά Αυστρίας* (Ολομέλεια), 7.7.2011, παρ. 120.

⁵¹ Schabas, ό.π., σελ. 212.

⁵² *Schmidt κατά Γερμανίας*, ό.π., παρ. 22.

⁵³ Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Άρθρο 5.

έχει χαράξει τις κατευθυντήριες γραμμές σχετικά με το κανονιστικό περιεχόμενο της διάταξης. Αυτό, ωστόσο, δεν πρέπει να θεωρηθεί πως θίγει την αυτονομία του κοινοτικού δικαίου· η μνεία που γίνεται στην ΕΣΔΑ στο άρθρο 52 του Χάρτη, έχει ως σκοπό αφ' ενός μεν να διασφαλιστεί η απαιτούμενη συνοχή μεταξύ των δύο νομοθετικών κειμένων, αφ' ετέρου δε να εξασφαλιστεί ότι ο Χάρτης θα παράσχει επίπεδο προστασίας *τουλάχιστον ίσο* με αυτό που παρέχει η ΕΣΔΑ.

2. Η προστασία στην Αμερική

Αντίστοιχη προστασία παρέχει η Αμερικανική Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΑΣΔΑ), η οποία υιοθετήθηκε το 1969 και τέθηκε σε εφαρμογή το 1978, στο άρθρο 6 (2)⁵⁴. Η Αμερικανική Σύμβαση, σε εφαρμογή της αρχής *pacta sunt servanda*, με το άρθρο 1 επιβάλλει στα συμβαλλόμενα κράτη μία διττή αρνητική υποχρέωση: αφ' ενός να σέβονται τα δικαιώματα που εγγυάται η Σύμβαση, επεξηγώντας ότι ο όρος 'πρόσωπο'⁵⁵ περιλαμβάνει κάθε ανθρώπινο ον, το οποίο βρίσκεται στη δικαιοδοσία συμβαλλόμενου κράτους, χωρίς διάκριση φυλής, εθνικότητας, θρησκευτικών πεποιθήσεων ή φύλου· αφ' ετέρου, την υποχρέωση να εγγυώνται την 'ελεύθερη και πλήρη άσκηση' των δικαιωμάτων που απορρέουν από τη Σύμβαση σε κάθε πρόσωπο, χωρίς περιορισμούς και διακρίσεις. Παράλληλα, με το άρθρο 2 επιβάλλει στα κράτη τη θετική υποχρέωση να λαμβάνουν νομοθετικά μέτρα για την εφαρμογή των προστατευόμενων δικαιωμάτων και ελευθεριών.

Το Διαμερικανικό σύστημα προστασίας ανθρωπίνων δικαιωμάτων ομοιάζει αρκετά με αυτό των Ηνωμένων Εθνών, δεδομένου ότι εξελίχθηκε παράλληλα με τον Χάρτη των ΗΕ από τη μία, και των λοιπών Συμβάσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων που συνήφθησαν υπό την αιγίδα των ΗΕ από την άλλη⁵⁶. Έτσι, παράλληλα με την απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας, η διάταξη εισάγει και την ερμηνευτική προσέγγιση που συναντήσαμε σε άλλα διεθνή

⁵⁴ "1. No one shall be subject to slavery or involuntary servitude, which are prohibited in all their forms, as are the slave trade and traffic in women.

2. No one shall be required to perform forced or compulsory labour. This provision shall not be interpreted to mean that, in those countries in which the penalty established for certain crimes is deprivation of liberty at forced labour, the carrying out of such a sentence imposed by a competent court is prohibited. Forced labour shall not adversely affect the dignity or the physical or intellectual capacity of the prisoner".

⁵⁵ Χρησιμοποιείται ο όρος 'person' στο πρωτότυπο.

⁵⁶ Buergenthal, T., *Protecting Labour Rights as Human Rights: Present and Future of International Supervision*, ILO, Proceedings of the International Colloquium in the 80th Anniversary of the ILO Committee of Experts on the Application of the Conventions and Recommendations, Geneva, 24-25 November 2006, σελ. 23.

κείμενα, ότι δηλαδή από την απαγόρευση εκφεύγει η εργασία που παρέχεται στα πλαίσια έκτισης νόμιμης ποινής επιβληθείσας από Δικαστήριο, ή στρατιωτικής θητείας, ή εναλλακτικής υπηρεσίας για τους αντιρρησίες συνείδησης, ή υπηρεσίας που απαιτείται σε περιόδους έκτακτης ανάγκης, ή οποιασδήποτε εργασίας θεωρείται ότι συγκαταλέγεται μεταξύ των συνήθων υποχρεώσεων του ατόμου⁵⁷.

Σχετικά με τη διττή προϋπόθεση που υπαγορεύουν τόσο ο ορισμός της ΔΟΕ όσο και η νομολογία του ΕΔΔΑ, ήτοι την απειλή ποινής και την έλλειψη συναίνεσης, το Διαμερικανικό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων αναγνωρίζει ένα μεγάλο εύρος συμπεριφορών που ενδέχεται να εμπίπτουν σε αυτές. Ενδεικτικά, στην υπόθεση *Ituango Massacres v. Colombia*, το Δικαστήριο διατύπωσε ότι η απειλή ποινής “*can consist in the real and actual presence of a threat, which can assume different forms and degrees, of which the most extreme are those that imply coercion, physical violence, isolation or confinement, or the threat to kill the victim or his next of kin*”⁵⁸, ενώ η έλλειψη συναίνεσης “*consists in the absence of consent or free choice when the situation of forced labor begins or continues. This can occur for different reasons, such as illegal deprivation of liberty, deception or psychological coercion*”⁵⁹.

Εκτός από τη Διαμερικανική Σύμβαση, τα Εθνικά Αμερικανικά Δικαστήρια φαίνεται να αναγάγουν την απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας σε κανόνα εθιμικού δικαίου. Έτσι, στην υπόθεση *Iwanowa v. Ford Motor Co.*, το Δικαστήριο αναγνώρισε ότι:

“*...customary international law is comprised of such widely held fundamental principles of civilized society that they constitute binding norms on the community of nations.[...] The use of unpaid, forced labor during World War II violated clearly established norms of customary international law.[...] Thus, the case law and statements of the Nuremberg Tribunals unequivocally establish that forced labor violates customary international law*”⁶⁰.

⁵⁷ Νάσκου-Περράκη, Π. (2016), *Δικαιώματα του Ανθρώπου: Παγκόσμια και Περιφερειακή Προστασία*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Σάκκουλα, σελ. 486.

⁵⁸ IACHR, *Ituango Massacres v. Colombia*, Series C, No. 148, 1.7.2006, n. 50, σελ. 79.

⁵⁹ *Ituango Massacres v. Colombia*, ό.π., σελ. 80.

⁶⁰ US District Court for the District of New Jersey, *Iwanowa v. Ford Motor Co.*, 67 F. Supp. 2d 424 (D.N.J. 1999), 28.10.2009, σελ. 440-441.

Η απαγόρευση στην Αμερική δεν φαίνεται να υπολείπεται της ΕΣΔΑ ή των Συμβάσεων της ΔΟΕ σε κανονιστικό επίπεδο. Αντίθετα, φαίνεται πως έχει ιδιαίτερα αυξημένη τυπική ισχύ, κάτι που συνηγορεί υπέρ της ιεραρχικής τοποθέτησης της απαγόρευσης της υποβολής σε καταναγκαστική εργασία μεταξύ των θεμελιωδέστερων κανόνων ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

3. Η προστασία στην Αφρική

Στην Αφρική, το άρθρο 5 του Αφρικανικού Χάρτη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και τα Δικαιώματα των Λαών⁶¹ ορίζει ότι:

“Every individual shall have the right to the respect of the dignity inherent in a human being and to the recognition of his legal status. All forms of exploitation and degradation of man particularly slavery, slave trade, torture, cruel, inhuman or degrading punishment and treatment shall be prohibited”.

Η διάταξη αυτή προστατεύει το δικαίωμα στην αξιοπρέπεια, το οποίο είναι το μοναδικό δικαίωμα στον Αφρικανικό Χάρτη, που περιγράφεται ως “εγγενές στην ανθρώπινη ιδιότητα”. Στη συνέχεια, θέτει έναν ενδεικτικό αλλά όχι περιοριστικό κατάλογο, κατονομάζοντας ορισμένες απαγορευμένες πρακτικές εκμετάλλευσης, ως αντικείμενες στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια⁶². Ειδικότερα, η διάταξη αναφέρει ότι εμπίπτει στην απαγόρευση κάθε μορφή εκμετάλλευσης και υποβιβασμού, ιδίως της δουλείας, του εμπορίου δούλων και κάθε σκληρή, απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση ή τιμωρία. Παρόλο που δεν συνηθίζεται η απαγόρευση των βασανιστηρίων και της δουλείας να συνυπάρχουν στην ίδια διάταξη με την προστασία του δικαιώματος στην αξιοπρέπεια, το λεκτικό του άρθρου παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς αντανάκλα την ιστορική συνείδηση των συντακτών του´ όπως συμβαίνει και με τις διαπιστώσεις παραβιάσεων του δικαιώματος στη ζωή, οι παραβιάσεις του άρθρου 5 βρέθηκαν να συνιστούν στοιχείο όλων των διαπιστώσεων για “σοβαρές ή μαζικές παραβιάσεις” που εξέτασε η Αφρικανική Επιτροπή⁶³.

Παρατηρούμε ακόμη ότι, η αναφορά στην “υποχρεωτική και αναγκαστική εργασία”, η οποία είθισται να συνοδεύει την απαγόρευση της δουλείας στα λοιπά διεθνή κείμενα, δεν απαντά

⁶¹ *“Every individual shall have the right to the respect of the dignity inherent in a human being and to the recognition of his legal status. All forms of exploitation and degradation of man particularly slavery, slave trade, torture, cruel, inhuman or degrading punishment and treatment shall be prohibited”.*

⁶² Evans, M./Murray, R. (2008), *The African Charter on Human and Peoples’ Rights, The System of Practice*, 2nd Edition, Cambridge, Cambridge University Press, σελ. 150.

⁶³ Evans/Murray, ό.π., σελ. 150.

στη διάταξη. Αυτή, ωστόσο, η παράλειψη δεν συνιστά *per se* ένδειξη ότι η απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας εκπίπτει από την προστασία του άρθρου 5. Αυτό, γιατί η διατύπωση του παραμένει γενικόλογη, καθώς απαγορεύει “*all forms of exploitation and degradation*” και “*particularly*” τις απαριθμούμενες πρακτικές, επιτρέποντας μία διασταλτική ερμηνεία του, χωρίς να αποκλείεται να συμπεριληφθεί και η καταναγκαστική εργασία στην προστασία, ως “κάθε μορφή εκμετάλλευσης”. Υπό αυτό το πρίσμα, η Αφρικανική Επιτροπή, η οποία είναι επιφορτισμένη με τον έλεγχο της εφαρμογής της Αφρικανικής Σύμβασης, ερμηνεύοντας το άρθρο 5, έκρινε ότι:

“*Article 5 prohibits not only torture, but also cruel, inhuman or degrading treatment. This includes ... actions ...which humiliate the individual or force him or her to act against his will or conscience*”⁶⁴.

Το ως άνω πόρισμα καταδεικνύει ότι η Επιτροπή συνδέει τον εξαναγκασμό του ατόμου, ώστε να δρα ενάντια στη θέληση ή τη συνείδησή του, περισσότερο με την έννοια της “εξευτελιστικής μεταχείρισης”, παρά με μία ελαφρύτερη πρακτική δουλείας, όπως συνηθίζεται στα λοιπά διεθνή δικαιοδοτικά όργανα. Η οπτική αυτή δεν είναι άγνωστη στη διεθνή έννομη τάξη, δεδομένου ότι έχει υπογραμμιστεί η στενή σύνδεση της καταναγκαστικής εργασίας με την προστασία άλλων θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως είναι η απαγόρευση υποβολής σε βασανιστήρια ή άλλη σκληρή, απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση, ή ακόμα και το δικαίωμα στη ζωή⁶⁵. Παρά ταύτα, στη νομολογία της Αφρικανικής Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, δεν φαίνεται να έχει γίνει επίκληση του άρθρου για ισχυρισμό υποβολής σε καταναγκαστική εργασία· επιπλέον, λόγω της νεότητας του Αφρικανικού Δικαστηρίου και της λιγοστής νομολογίας του, δεν έχει ακόμη ανακύψει το υπό κρίση ζήτημα.

Συμπερασματικά, παρόλο που το άρθρο 5 δεν περιλαμβάνει ρητή απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας, φαίνεται να αναγνωρίζει πως ο εξαναγκασμός του ανθρώπου να δρα ενάντια στη θέλησή του, συνιστά *ipso facto* εξευτελιστική μεταχείριση, αντικείμενη στην ανθρωπίνη αξιοπρέπεια. Επομένως, και δεδομένης της γενικής διατύπωσης του άρθρου και ιδίως της φράσης “*all forms of exploitation and degradation*”, μία ενδεχόμενη υπαγωγή της

⁶⁴ ACHPR, *Zimbabwe Human Rights NGO Forum v Zimbabwe*, Communication 245/02, παρ. 96.

⁶⁵ βλ. ILO, *Forced Labour in Myanmar (Burma)*, Report of the Commission of Inquiry appointed under article 26 of the Constitution of the International Labour Organization to examine the observance by Myanmar of the Forced Labour Convention, 1930 (No. 29), 2.7.1998, παρ. 202, όπου η Επιτροπή επεσήμανε ότι: “*The prohibition of recourse to forced labour, including the right to free choice of employment, is closely related to the protection of other basic human rights: the right not to be subjected to torture or to other cruel, inhuman or degrading treatment, and even the right to life*”.

καταναγκαστικής εργασίας στην προστασία του άρθρου δεν φαίνεται να είναι και τόσο αυθαίρετη.

4. Η προστασία στον Οργανισμό των Αραβικών Κρατών

Στα πλαίσια του Συνδέσμου των Αραβικών Κρατών, η απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας προβλέπεται στο άρθρο 10 του αναθεωρημένου Αραβικού Χάρτη για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου⁶⁶, ο οποίος τέθηκε σε ισχύ μετά την επικύρωσή του από τα Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα, στις 15 Μαρτίου 2008. Σύμφωνα με το άρθρο 10:

“1. Slavery and slave trade in all their forms shall be prohibited and punishable by law. No one shall, under any circumstances, be held in slavery or in servitude.

2. Forced labor, human trafficking for prostitution or sexual exploitation, the exploitation of others for prostitution and any other form of exploitation, as well as exploiting children during armed conflicts, are prohibited”.

Ο Χάρτης κατοχυρώνει την προστασία από όλο το φάσμα των σχετικών συμπεριφορών, δηλαδή από τη δουλεία, την καταναγκαστική εργασία, την εμπορία ανθρώπων και ανθρωπίνων οργάνων, την πορνεία, ή τη σεξουαλική εκμετάλλευση, ή την εκμετάλλευση πορνείας τρίτων και την εμπλοκή του παιδιού σε πολεμική σύρραξη.

III. Κανονιστική ισχύς της απαγόρευσης

Με αφορμή την προεκτεθείσα ανάλυση αλλά και τη θέση της Επιτροπής Έρευνας της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας για την Καταναγκαστική Εργασία στη Μιανμάρ, σύμφωνα με την οποία:

“there exists now in international law a peremptory norm prohibiting any recourse to forced labour and that the right not to be compelled to perform forced or compulsory labour is one of the basic human rights”⁶⁷,

στο παρόν κεφάλαιο θα επιχειρηθεί μία ανάλυση σχετικά με την κανονιστική ισχύ της απαγόρευσης της καταναγκαστικής εργασίας. Ειδικότερα, θα εξεταστεί εάν η απαγόρευση είναι δυνατό να συνιστά κανόνα *jus cogens* ή *erga omnes*. Στη συνέχεια, θα εξεταστεί εάν ο κανό-

⁶⁶ League of Arab States, *Arab Charter on Human Rights*, 15 September 1994, διαθέσιμο σε: <http://www.refworld.org/docid/3ae6b38540.html>.

⁶⁷ *Forced Labour in Myanmar*, ό.π., παρ. 203.

νας της απαγόρευσης της καταναγκαστικής εργασίας πληροί τη διπλή προϋπόθεση γέννησης ενός εθιμικού κανόνα, ήτοι την απαιτούμενη *πρακτική και πεποίθηση δικαίου*.

1. Η απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας ως κανόνας *jus cogens*

Σύμφωνα με την Επιτροπή, η απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας, συμπεριλαμβανομένου και του δικαιώματος στην ελεύθερη επιλογή εργασιακής απασχόλησης, είναι τόσο θεμελιώδης, ώστε να αναγάζεται σε κανόνα *jus cogens*, καθώς είναι στενά συνδεδεμένη με την προστασία άλλων δικαιωμάτων που βρίσκονται στον στενό πυρήνα της προστασίας, όπως είναι η απαγόρευση των βασανιστηρίων και άλλης απάνθρωπης ή εξευτελιστικής μεταχείρισης ή τιμωρίας, ακόμη και το δικαίωμα στη ζωή⁶⁸. Περαιτέρω, η Επιτροπή συνεχίζει, υπογραμμίζοντας ότι η απαγόρευση είναι τόσο σημαντική για την προστασία του συνόλου της διεθνούς κοινότητας, ώστε η παραβίασή της επισύρει τη διεθνή ευθύνη του κράτους⁶⁹ στη δε περίπτωση που λάβει μεγάλη έκταση, τότε ανάγεται σε διεθνές έγκλημα:

“A State which supports, instigates, accepts or tolerates forced labour on its territory commits a wrongful act for which it bears international responsibility; furthermore, this wrongful act results from a breach of an international obligation that is so essential for the protection of the fundamental interests of the international community that it could be qualified, if committed on a widespread scale, as an international crime under the terms of article 19 of the draft articles of the International Law Commission on state responsibility”⁶⁹.

Προκειμένου να επιβεβαιώσουμε αυτή τη θέση της Επιτροπής, θα πρέπει αρχικά να εξετάσουμε εάν η απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας αγγίζει το κανονιστικό επίπεδο ενός κανόνα αναγκαστικού δικαίου. Αρχικά, αξίζει να επισημανθεί ότι η απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας δεν απαντά στην Οικουμενική Διακήρυξη Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του 1948. Η Συντακτική Επιτροπή για τη Διεθνή Διακήρυξη Δικαιωμάτων (International Bill of Rights) του Οικονομικού και Κοινωνικού Συμβουλίου αναγνώρισε ότι *“Slavery and compulsory labour are inconsistent with the dignity of man and therefore prohibited by this Bill of Rights. [...] Involuntary servitude may also be imposed as part of a punishment pronounced by a court of law”⁷⁰*. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύ-

⁶⁸ *Forced Labour in Myanmar*, ό.π., παρ. 202.

⁶⁹ *Forced Labour in Myanmar*, ό.π., παρ. 203.

⁷⁰ Economic and Social Council, Commission on Human Rights, Drafting Committee, Draft Outline of International Bill of Rights, UN Doc. E/CN.4/AC.1/3, 4.6.1947, σελ. 4.

σεων, φαίνεται πως η απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας, δοθέντος ότι συνοδεύονταν από εξαιρέσεις, δεν εντάχθηκε στην Οικουμενική Διακήρυξη, καθώς δε φαινόταν πειστικό ότι από μόνη της έχει μία θέση στον σκληρό πυρήνα των δικαιωμάτων⁷¹. Απουσιάζει, έτσι, μία πρώτη ένδειξη ότι η απαγόρευση εντοπίζεται ανάμεσα στους ιεραρχικά ανώτερους κανόνες δικαίου.

Παράλληλα, τα επιμέρους άρθρα των νομοθετικών κειμένων που κατοχυρώνουν την απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας, προβλέπουν περιορισμούς από το πεδίο εφαρμογής των εν λόγω διατάξεων. Παραδείγματος χάριν, το άρθρο 2 (2) της Σύμβασης κατά της Καταναγκαστικής Εργασίας της ΔΟΕ του 1930⁷², με τίτλο “*The Exceptions to Forced or Compulsory Labour*”, απαριθμεί ορισμένες περιπτώσεις οι οποίες κατ’ εξαίρεση δεν θεωρούνται καταναγκαστική εργασία. Αντίστοιχα, όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, τόσο το άρθρο 4 (3) της ΕΣΔΑ, όσο το άρθρο 8 (3) (β’) και (γ’) του ΔΣΑΠΔ και το άρθρο 6 (2) της ΑΣΔΑ, τα οποία απαγορεύουν την υποβολή σε καταναγκαστική εργασία, απαριθμούν ορισμένες περιπτώσεις οι οποίες δεν εμπίπτουν στο πεδίο της απαγόρευσης.

Ανατρέχοντας στον ορισμό που δίνεται στη Σύμβαση της Βιέννης για το Δίκαιο των Συνθηκών του 1969, ένας κανόνας είναι *jus cogens*, όταν δεν επιτρέπεται καμία παρέκκλιση από αυτόν⁷³. Δηλαδή, το θεμελιώδες στοιχείο το οποίο διακρίνει έναν κανόνα αναγκαστικού δικαίου από άλλους κανόνες του διεθνούς δικαίου, είναι η αδυναμία παρέκκλισης. Παραδείγματος χάριν, στο άρθρο 15 (2) ΕΣΔΑ ορίζεται ρητά ότι δεν επιτρέπεται καμία παρέκκλιση από την απαγόρευση της δουλείας και της ειλωτείας, ακόμα και σε περίπτωση πολέμου ή

⁷¹ Allain, ό.π., σελ. 250-251.

⁷² “Nevertheless, for the purposes of this Convention the term ‘forced or compulsory labour’ shall not include: (a) Any work or service exacted in virtue of compulsory military service laws for work of a purely military character; (b) Any work or service which forms part of the normal civic obligations of the citizens of a fully self-governing country; (c) Any work or service exacted from any person as a consequence of a conviction in a court of law, provided that the said work or service is carried out under the supervision and control of a public authority and that the said person is not hired to or placed at the disposal of private individuals, companies or associations; (d) Any work or service exacted in cases of emergency, that is to say, in the event of war or of a calamity or threatened calamity, such as fire, flood, famine, earthquake, violent epidemic or epizootic diseases, invasion by animal, insect or vegetable pests, and in general any circumstance that would endanger the existence or the well-being of the whole or part of the population; (e) Minor communal services of a kind which, being performed by the members of the community in the direct interest of the said community, can therefore be considered as normal civic obligations incumbent upon the members of the community, provided that the members of the community or their direct representatives shall have the right to be consulted in regard to the need for such services”.

⁷³ Άρθρο 53: “For the purposes of the present Convention, a peremptory norm of general international law is a norm accepted and recognized by the international community of States as a whole as a norm from which no derogation is permitted and which can be modified only by a subsequent norm of general international law having the same character”.

δημοσίου κινδύνου. Ήδη από τη γραμματική ερμηνεία της διάταξης, συνάγεται ότι, στην περίπτωση της απαγόρευσης της καταναγκαστικής εργασίας, επιτρέπεται παρέκκλιση σε περιπτώσεις πολέμου ή δημοσίου κινδύνου. Συνεπώς, από τη διατύπωση του άρθρου 15 (2) ΕΣΔΑ ότι, “δεν επιτρέπεται παρέκκλιση από το άρθρο 4 (1)”, συνάγεται εύλογα ο συνειδητός αποκλεισμός της παραγράφου (2), που αφορά στην καταναγκαστική εργασία.

Ακόμη, όμως, και αν παραβλέψουμε την - ηχηρή - απουσία ρητής αναφοράς στην απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας στην ως άνω διάταξη, δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε το γεγονός ότι, μία εκ των περιπτώσεων κατά τις οποίες η εργασία δεν θεωρείται ‘καταναγκαστική’ σύμφωνα με την παράγραφο 3 του άρθρου 4 ΕΣΔΑ, είναι όταν εξυπηρετεί σκοπούς δημοσίου συμφέροντος. Και πράγματι, το άρθρο 8 του ΔΣΑΠΔ ορίζει αντίστοιχα ότι, δεν συνιστά αναγκαστική ή υποχρεωτική εργασία “*οποιαδήποτε υπηρεσία που απαιτείται σε περίπτωση έκτακτης ανάγκης ή καταστροφής που απειλούν τη ζωή ή την ευημερία της κοινότητας*”, ενώ στο άρθρο 4 (2) του Συμφώνου η αναφορά σε αδυναμία παρέκκλισης αφορά και πάλι στη δουλεία και την ειλωτεία και όχι στην καταναγκαστική εργασία. Υπάρχουν, δηλαδή, περιπτώσεις, κατά τις οποίες η άλλοτε ‘καταναγκαστική εργασία’ αίρει τον υποχρεωτικό της χαρακτήρα και θεωρείται επιτρεπόμενη παροχή υπηρεσιών για τους ειδικά οριζόμενους στις εκάστοτε διατάξεις λόγους.

Εκ πρώτης όψεως, οι παράγραφοι αυτές φαίνεται να εξαιρούν από την προστασία ορισμένες περιπτώσεις καταναγκαστικής εργασίας. Ωστόσο, μία τέτοια ερμηνεία δεν γίνεται αποδεκτή, γιατί θα δινόταν η εντύπωση πως η καταναγκαστική εργασία είναι επιτρεπτή υπό όρους. Αντίθετα, όπως έχει ήδη αναφερθεί, η αναφορά σε περιπτώσεις οι οποίες εκπίπτουν από το πεδίο εφαρμογής του άρθρου, δεν έχει σκοπό να περιορίσει την παρεχόμενη προστασία, αλλά περισσότερο στοχεύει στην οριοθέτηση αυτής⁷⁴. Ακριβέστερα, σκοπός των παραγράφων είναι να προσδιορίσουν με αρνητική διατύπωση το περιεχόμενο της καταναγκαστικής εργασίας, διευκρινίζοντας ποιές περιπτώσεις δεν πληρούν την αντικειμενική υπόστασή της και επομένως δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως τέτοια. Ακολούθως, το ΕΔΔΑ στην υπόθεση *Schmidt* έχει επεξηγήσει, πως η παράγραφος 3 του άρθρου 4 της Σύμβασης αποτελεί στην ουσία ένα ερμηνευτικό βοήθημα, λειτουργώντας επεξηγηματικά σε σχέση με τη δευτε-

⁷⁴ βλ. Schabas, ό.π., σελ. 212.

ρη παράγραφο, καθορίζοντας τι δεν περιλαμβάνεται στον όρο “αναγκαστική ή υποχρεωτική εργασία”⁷⁵.

Η ερμηνεία αυτή του ΕΔΔΑ είναι λογικό να αντιμετωπίζεται με σκεπτικισμό. Εάν εξετάσουμε λίγο περισσότερο το σκεπτικό του Δικαστηρίου, διαπιστώνουμε ότι η υποβολή σε καταναγκαστική εργασία συνιστά κατάσταση η οποία είναι ανεπίτρεπτη, για τον λόγο ότι έρχεται σε σύγκρουση με τα θεμελιωδέστερα ανθρώπινα δικαιώματα - ήτοι την ανθρώπινη αξιοπρέπεια⁷⁶. Όμως, όπως αναπτύξαμε, τα στοιχεία που απαιτούνται για τη θεμελίωσή της, είναι ο εξαναγκασμός του ατόμου υπό την απειλή ποινής. Αν τώρα, παραδείγματος χάριν, απομονώσουμε την υποπερίπτωση (γ) της παραγράφου 3 του άρθρου 4 της ΕΣΔΑ, σύμφωνα με την οποία “*πάσα υπηρεσία ζητούμενη εις περίπτωσιν κρίσεων ή θεομηνιών, αι οποίαι απειλούν την ζωήν ή την ευδαιμονίαν του συνόλου*” και εξετάσουμε αν συντρέχουν οι περιστάσεις για τον χαρακτηρισμό της ως ‘καταναγκαστικής εργασίας’ θα διαπιστώσουμε τα εξής: σε περίπτωση κρίσης ή θεομηνίας η οποία απειλεί τη ζωή ή την ευδαιμονία του συνόλου, δικαιολογείται η παροχή υπηρεσιών από τον πολίτη, *ανεξαρτήτως* συναίνεσής του. Το άτομο, δηλαδή, καλείται να παράσχει τις υπηρεσίες του υπό την ‘απειλή’ κυρώσεων από το κράτος. Ή ακριβέστερα, η υποβολή του σε εργασία, *ανεξαρτήτως* συναίνεσής του, δεν θεωρείται καν καταναγκαστική εργασία υπό την έννοια του άρθρου, δηλαδή, μιλώντας με όρους ποινικού δικαίου, δεν έχουμε απλώς άρση του καταλογισμού, αλλά πολλώ δε μάλλον άρση του αξιοποίνου. Παρατηρούμε επομένως ότι και σε αυτές τις περιπτώσεις συντρέχουν τα στοιχεία που συνιστούν καταναγκαστική εργασία, δηλαδή ο εξαναγκασμός υπό την απειλή ποινής. Ωστόσο, αυτό που αίρεται είναι η ευθύνη του κράτους. Δηλαδή, και σε αυτές τις περιπτώσεις συντρέχει πρακτικά ‘εξαναγκασμός’ του ατόμου, ο οποίος όμως δικαιολογείται χάριν του δημοσίου συμφέροντος, το οποίο εν προκειμένω σταθμίζεται ως ανώτερο έννομο

⁷⁵ Schmidt κατά Γερμανίας, ό.π., παρ. 22.

⁷⁶ βλ. ενδεικτικά Skrivankova, K., *Between Decent Work and Forced Labour: Examining the Continuum of Exploitation*, paper for the Joseph Rowntree Foundation, November 2010, σελ. 10, διαθέσιμο σε: <http://www.jrf.org.uk>. ILO, *Giving globalization a human face*, International Labour Conference, 101st Session, Geneva, 2012, σελ. 104, παρ. 255, διαθέσιμο σε: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---relconf/documents/meetingdocument/wcms_174846.pdf, όπου διατυπώνεται ότι: “*The persistence of forced labour is an affront to human dignity and the antithesis of decent work*”. Η Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και του Πολίτη, ρητά επισημαίνει ότι “*υφίσταται ένας ελάχιστος κανονιστικός πυρήνας για τα κοινωνικά δικαιώματα ... Το ελάχιστο όριο ουσιαστικής αυτονομίας και αξιοπρέπειας των πολιτών αποτελεί την αντίστροφη, πλην όμως σύμμετρη, όψη του ελάχιστου ορίου νομιμοποίησης της πολιτείας μας*”, διαθέσιμο σε: <http://www.hllr.gr/υπάρχει-ένα-όριο-αξιοπρεπούς-διαβίωσ/> Επιπλέον, η στενή σχέση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας με την εργασία έχει τις ρίζες της στο Άρθρο 23 της Οικουμενικής Διακήρυξης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα του 1948, αλλά εντοπίζεται και στο άρθρο 31 του Χάρτη των θεμελιωδών δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

αγαθό, δεδομένου ότι εξυπηρετεί την ευδαιμονία του συνόλου. Το αν η εν λόγω στάθμιση συμπορεύεται με την αρχή της αναλογικότητας δεν αποτελεί αντικείμενο της παρούσας μελέτης. Αυτό, ωστόσο, που διατηρεί τη σημασία του, είναι ότι η παραδοχή αυτή του Δικαστηρίου έρχεται σε αντίθεση με τις επιμέρους επιταγές για τους κανόνες αναγκαστικού δικαίου, ότι δηλαδή “δεν επιτρέπεται καμία παρέκκλιση...ακόμα και σε περίπτωση πολέμου ή δημόσιου κινδύνου”. Έτσι, η άποψη αυτή, αντιλαμβανόμενη τις ‘εξαιρέσεις’ ως εννοιολογική οριοθέτηση, δεν απαντά ικανοποιητικά στο, πώς παραμερίζεται η πλήρωση των όρων της αντικειμενικής υπόστασης της καταναγκαστικής εργασίας σε περιπτώσεις δημοσίου κινδύνου. Εν κατακλείδι, θεωρείται ορθότερο να αντιμετωπίζονται ως εξαιρέσεις, οι οποίες ωστόσο λαμβάνουν χώρα αποκλειστικά όταν εξυπηρετείται ανώτερος σκοπός δημοσίου συμφέροντος.

Ακόμη όμως και αν αντιμετωπίσουμε την εννοιολογική οριοθέτηση των εκάστοτε άρθρων ως υποσύνολο ενός ενιαίου άρθρου, σύμφωνα με την πρόταση του ΕΔΔΑ, και όχι ως εξαιρέσεις κατά παρέκκλιση της απαγόρευσης, ερχόμαστε αντιμέτωποι με το γεγονός ότι το άρθρο 8 ΔΣΑΠΔ έχει τροποποιηθεί πολλάκις μέσα στα χρόνια, επεκτείνοντας την έκταση του τι δεν συνιστά καταναγκαστική εργασία. Σε συνέχεια του ως άνω, ερειζόμενου από τη Σύμβαση της Βιέννης, συλλογισμού, ένας κανόνας είναι αναγκαστικού δικαίου, όταν δύναται να τροποποιηθεί μόνο με νέο, του ίδιου χαρακτήρα κανόνα του διεθνούς δικαίου. Από τις τροποποιήσεις του άρθρου 8 ΔΣΑΠΔ είναι προφανές ότι η διεθνής πρακτική δεν φαίνεται να δρα προς αυτή την κατεύθυνση, δημιουργώντας προσκόμματα ως προς την ανάδειξη της απαγόρευσης σε κανόνα αναγκαστικού δικαίου.

Παράλληλα, αναφορικά με τη θέση της Επιτροπής ότι η απαγόρευση είναι τόσο θεμελιώδης, ώστε η παραβίασή της να επισύρει τη διεθνή ευθύνη του κράτους, παρατηρούμε το εξής: όταν έχουμε μία διεθνώς άδικη πράξη με την οποία παραβιάζεται ένας κανόνας αναγκαστικού δικαίου, οποιαδήποτε αιτιολόγηση σχετικά με αυτή είναι άνευ αντικειμένου` δεν υπάρχει, δηλαδή, κανένας δικαιολογητικός λόγος για τον οποίο να αποκλείεται η διεθνής ευθύνη κράτους για παραβίαση κανόνα *jus cogens*⁷⁷. Αντιθέτως, η επίκληση των περιστάσεων κατάστασης έκτακτης ανάγκης ή ανωτέρας βίας σε περίπτωση παραβίασης της απαγόρευσης

⁷⁷ Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, A Commentary, Yearbook of the International Law Commission, 2001, vol. II, Part Two, σελ. 85, παρ. 6: “*In accordance with article 26, circumstances precluding wrongfulness cannot justify or excuse a breach of a State’s obligations under a peremptory rule of general international law*”.

υποβολής σε καταναγκαστική εργασία, είναι δυνατόν να άρει τη διεθνή ευθύνη κράτους, αν αναλογιστεί κανείς ότι είναι επιτρεπτή η - αν μη τι άλλο υποχρεωτική - παροχή υπηρεσιών για λόγους δημοσίου συμφέροντος.

Συνοψίζοντας, είναι δύσκολο να υποστηριχθεί πως η απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας αγγίζει το κανονιστικό επίπεδο ενός κανόνα αναγκαστικού δικαίου. Ακόμη και αν θεωρήσουμε ότι οι 'εξαιρέσεις' που απαντούν στη Σύμβαση κατά της Καταναγκαστικής Εργασίας της ΔΟΕ, την ΕΣΔΑ, το ΔΣΑΠΔ και την ΑΣΔΑ, δε συνιστούν περιορισμό του δικαιώματος, αλλά εννοιολογική οριοθέτηση του άρθρου, παρά το παράδοξο της πρότασης, είναι δύσκολο να προσπεράσουμε τους σκοπέλους των κατά καιρούς τροποποιήσεων που επιχειρούνται, αλλά και της δυνατότητας επίκλησης περιστάσεων που αίρουν τον άδικο χαρακτήρα της πράξης, οι οποίες αναπόδραστα δυσχεραίνουν τον χαρακτηρισμό της απαγόρευσης ως κανόνα *jus cogens*.

2. Η απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας ως κανόνας *erga omnes*

Αντίστοιχα, εφόσον, σύμφωνα με την Επιτροπή, η υποχρέωση απαγόρευσης της καταναγκαστικής εργασίας είναι τόσο βασική για την 'προστασία των θεμελιωδών ενδιαφερόντων της διεθνούς κοινότητας', τότε ίσως θα έπρεπε να εξετάσουμε εάν βρισκόμαστε ενώπιον ενός κανόνα *erga omnes*.

Η διάκριση μεταξύ ενός κανόνα *jus cogens* και ενός κανόνα *erga omnes* υπερβαίνει κατά πολύ το αντικείμενο της παρούσας μελέτης. Αυτό που διατηρεί τη σημασία του προς το παρόν είναι ότι, ενώ όλες οι θεμελιώδεις υποχρεώσεις του διεθνούς δικαίου οφείλονται στην κοινότητα των κρατών ως συνόλου και επομένως είναι *erga omnes*, το αντίστροφο δεν είναι αληθές, καθώς "όλες οι υποχρεώσεις *erga omnes* δεν καθορίζονται από τους υποχρεωτικούς κανόνες του γενικού διεθνούς δικαίου"⁷⁸. Με άλλα λόγια, από κάθε κανόνα *jus cogens* απορρέουν κανόνες *erga omnes*, όμως οι κανόνες *erga omnes* δεν είναι απαραίτητως κανόνες *jus cogens*. Έτσι, για έναν κανόνα *jus cogens* η σημασία δίνεται στη βαρύτητα του προστατευόμενου δικαιώματος, ενώ για έναν κανόνα *erga omnes* έχει μεγαλύτερη σημασία η καθολικότητα της προστασίας, η οποία αφορά κάθε μέλος της διεθνούς κοινότητας. Στην πραγματικό-

⁷⁸ Report of the Study Group of the International Law Commission, Fragmentation of International Law: Difficulties arising from the Diversification and Expansion of International Law, U.N. doc. A/CN.4/L.702, 18.7.2006, παρ. 38.

τητα, αναφέρονται σε διαφορετικές συνέπειες: από τη μία ένας κανόνας *jus cogens* είναι ιεραρχικά ανώτερος από οποιονδήποτε άλλο κανόνα διεθνούς δικαίου, που δεν έχει τον ίδιο χαρακτήρα, από την άλλη ο *erga omnes* χαρακτήρας μιας υποχρέωσης σημαίνει απλώς ότι όλα τα κράτη έχουν έννομο συμφέρον για την τήρηση της υποχρέωσης προστασίας του⁷⁹.

Το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης στην υπόθεση *Barcelona Traction* διαπίστωσε ότι, *erga omnes* είναι οι υποχρεώσεις που έχουν τα κράτη να προστατεύουν κάποια δικαιώματα, απέναντι στο σύνολο της διεθνούς κοινότητας, καθώς λόγω της θεμελιώδους σημασίας των δικαιωμάτων αυτών, η προστασία τους αφορά κάθε κράτος⁸⁰. Συνεχίζοντας, στις υποχρεώσεις *erga omnes* ενέταξε, όχι μόνο τις πράξεις επίθεσης και της γενοκτονίας, αλλά και τις αρχές και τους κανόνες που αφορούν σε θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα, συμπεριλαμβανομένης της υποχρέωσης προστασίας από καθεστώς δουλείας⁸¹· δεν αναφέρθηκε όμως στην καταναγκαστική εργασία - χωρίς βέβαια αυτό να προδικάζει τον αποκλεισμό της:

“33....an essential distinction should be drawn between the obligations of a State towards the international community as a whole, and those arising vis-à-vis another State in the field of diplomatic protection. By their very nature the former are the concern of all States. In view of the importance of the rights involved, all States can be held to have a legal interest in their protection; they are obligations erga omnes.

34. Such obligations derive, for example, in contemporary international law, from the outlawing of acts of aggression, and of genocide, as also from the principles and rules concerning the basic rights of the human person, including protection from slavery and racial discrimination”.

Περαιτέρω, στο άρθρο 48(1)(b) των Άρθρων της Επιτροπής Διεθνούς Δικαίου για τη Διεθνή Ευθύνη Κρατών⁸² ορίζεται ότι *“Any State other than an injured State is entitled to invoke the responsibility of another State ... if ... the obligation breached is owed to the international community as a whole”*. Δηλαδή, οποιοδήποτε κράτος έχει έννομο συμφέρον να ζητήσει

⁷⁹ De Schutter, O. (2014), *International Human Rights Law-Cases, Materials, Commentary*, Cambridge, Cambridge University Press, σελ. 68.

⁸⁰ ICJ, *Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (Belgium v. Spain)*; Second Phase, I.C.J. Reports 1970, p. 3, Judgement of 5 February 1970, παρ. 33.

⁸¹ *Barcelona Traction*, ό.π. παρ. 34.

⁸² International Law Commission, Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, November 2001, Supplement No. 10 (A/56/10), chp. IV. E. 1.

οποιαδήποτε μορφή επανόρθωσης από το υπεύθυνο κράτος σε περίπτωση παραβίασης ενός κανόνα *erga omnes*.

Αρχικά, κρίνεται σκόπιμο να εντοπίσουμε τη θέση της απαγόρευσης της καταναγκαστικής εργασίας στην ιεραρχική διαστρωμάτωση των κανόνων διεθνούς δικαίου. Όπως αναφέραμε στην προηγούμενη ενότητα, παρόλο που η απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας απουσιάζει από τον σκληρό πυρήνα των θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως αυτά απαριθμούνται στην Οικουμενική Διακήρυξη του 1948, εν τούτοις απαντά σε πληθώρα συμβατικών κειμένων. Αυτό ενδιαφέρει ιδιαίτερα στο σημείο αυτό, όπου θα εξεταστεί εάν η απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας συνιστά κανόνα *erga omnes*.

Πρώτον, σύμφωνα με το άρθρο 33 της ΕΣΔΑ, “Κάθε Υψηλό Συμβαλλόμενο Μέρος μπορεί να προσφύγει στο Δικαστήριο για κάθε παραβίαση των διατάξεων της Σύμβασης και των Πρωτοκόλλων της, που θεωρεί ότι μπορεί να καταλογισθεί σε ένα άλλο Υψηλό Συμβαλλόμενο Μέρος”. Ο θεσμός της διακρατικής προσφυγής, εν προκειμένω, αποκτά μεγάλη σημασία, δεδομένου ότι με αυτόν αναγνωρίζεται η ύπαρξη εννόμου συμφέροντος σε όλα τα συμβαλλόμενα μέρη της Σύμβασης, να προσφύγουν στα δικαιοδοτικά όργανα αυτής, για παραβίαση των προβλεπόμενων ουσιαστικών δικαιωμάτων. Δηλαδή, τα Κράτη μέρη της Σύμβασης αναγνωρίζουν ότι, λόγω της σημασίας και της φύσης τους, οι συμβατικές υποχρεώσεις τους είναι *erga omnes partes*, καθώς λειτουργούν έναντι πάντων⁸³.

Δεύτερον, η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας στο άρθρο 26 (1) του Καταστατικού της Χάρτη, ορίζει ότι “*Any of the Member States shall have the right to file a complaint with the International Labour Office if it is not satisfied that any other Member is securing the effective observance of any Convention which both have ratified in accordance with the foregoing articles*”⁸⁴. Η διάταξη αυτή επισημαίνει την ύπαρξη υποχρεώσεων *erga omnes partes*, οι οποίες απορρέουν από όλες τις συμβάσεις οι οποίες συνάπτονται στα πλαίσια της Οργάνωσης. Η σημασία του εννόμου συμφέροντος κάθε κράτους για την τήρηση των διατάξεων που αφορούν στην ευημερία του συνόλου, υπογραμμίστηκε πολύ εύστοχα από τον Δικαστή Ph. Jessup στην αποκλίνουσα γνώμη του στην υπόθεση της *Νοτιοδυτικής Αφρικής*:

⁸³ Σισιλιάνος, Λ.-Α. (2010), *Η Ανθρώπινη Διάσταση του Διεθνούς Δικαίου*, Αλληλεπιδράσεις γενικού διεθνούς δικαίου και δικαιωμάτων του ανθρώπου, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη, σελ. 370.

⁸⁴ ILO Constitution, Article 26 (1), διαθέσιμο σε: http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:62:0::NO:62:P62_LIST_ENTRIE_ID:2453907:NO#A26.

“The fact which this case establishes is that a State may have a legal interest in the observance, in the territories of another State, of general welfare treaty provisions and that it may assert such interest without alleging any impact upon its own nationals or its direct so-called tangible or material interests”⁸⁵.

Τρίτον, ο θεσμός της διακρατικής προσφυγής προβλέπεται και στο άρθρο 41(1) του Διεθνούς Συμφώνου Ατομικών και Πολιτικών Δικαιωμάτων, σύμφωνα με το οποίο *“Κάθε Συμβαλλόμενο Κράτος στο παρόν Σύμφωνο μπορεί, σύμφωνα με το παρόν άρθρο, να δηλώσει οποιαδήποτε στιγμή ότι αναγνωρίζει την αρμοδιότητα της Επιτροπής να δέχεται και να εξετάζει αναφορές με τις οποίες κάποιο Συμβαλλόμενο Κράτος ισχυρίζεται ότι άλλο Συμβαλλόμενο Κράτος δεν εκπληρώνει τις υποχρεώσεις του κατά το παρόν Σύμφωνο...”*. Παρατηρούμε, ωστόσο, ότι, ενώ από το Σύμφωνο απορρέουν κανόνες *erga omnes partes*, τα συμβαλλόμενα μέρη πρέπει να προβούν σε δήλωση με την οποία να αναγνωρίζουν την αρμοδιότητα της Επιτροπής να εξετάζει τις διακρατικές αναφορές.

Τέταρτον, πρόβλεψη για τη διακρατική προσφυγή απαντά και στο άρθρο 45(1) της Αμερικανικής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, στο οποίο προβλέπεται διαδικασία αντίστοιχη με αυτή του ΔΣΑΠΔ, δηλαδή με πρότερη δήλωση του Κράτους περί αναγνώριση της αρμοδιότητας της Επιτροπής: *“Any State Party may, when it deposits its instrument of ratification of or adherence to this Convention, or at any later time, declare that it recognizes the competence of the Commission to receive and examine communications in which a State Party alleges that another State Party has committed a violation of a human right set forth in this Convention”*. Ωστόσο, σύμφωνα με το άρθρο 62(1), η αρμοδιότητα του Διαμερικανικού Δικαστηρίου θεωρείται ότι αναγνωρίζεται με την επικύρωση της Σύμβασης: *“A State Party may, upon depositing its instrument of ratification or adherence to this Convention, or at any subsequent time, declare that it recognizes as binding, ipso facto, and not requiring special agreement, the jurisdiction of the Court on all matters relating to the interpretation or application of this Convention”*. Συνακόλουθα, οι συμβατικές υποχρεώσεις που απορρέουν από τη Σύμβαση, έχουν χαρακτήρα κανόνων *erga omnes partes*.

⁸⁵ ICJ, *South-West Africa Cases (Ethiopia v. South Africa; Liberia v. South Africa)*; Second Phase, I.C.J. Reports 1966, p. 6, Judgment of 18 July 1966, σελ. 428.

Πέμπτον, το άρθρο 49 του Αφρικανικού Χάρτη ορίζει ότι “*Notwithstanding the provisions of Article 47, if a State party to the present Charter considers that another State party has violated the provisions of the Charter; it may refer the matter directly do the Commission by addressing a communication to the Chairman, to the Secretary General of the Organization of African Unity and the State concerned*”, δίνοντας επίσης τη δυνατότητα διακρατικής προσφυγής στα συμβαλλόμενα Κράτη.

Από την προηγηθείσα παράθεση συνάγεται εύλογα ότι, σε όλα τα ανωτέρω συμβατικά κείμενα, στα οποία προβλέπεται η απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας, η δυνατότητα διακρατικής προσφυγής υπογραμμίζει τη σημασία των συμβατικών προβλέψεων για το σύνολο της διεθνούς κοινότητας, σπλίζοντας τα συμβαλλόμενα Κράτη με έννομο συμφέρον, προκειμένου να τις προασπίσουν. Μάλιστα, αξίζει να τονιστεί ότι, λόγω της υπεροχής των ρυθμίσεων των ως άνω κειμένων, η διακρατική προσφυγή μπορεί να ασκηθεί από οποιοδήποτε συμβαλλόμενο Κράτος, ακόμη και αν η παραβίαση δεν έλαβε χώρα στην επικράτειά του ή κατά προσώπου που βρίσκεται στη δικαιοδοσία του. Όπως εναργώς προκύπτει από τα παραπάνω, από την απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας απορρέουν τουλάχιστον υποχρεώσεις *erga omnes partes*.

Η διαφορά μεταξύ ενός κανόνα *erga omnes* και ενός κανόνα *erga omnes partes*, όπως είναι αυταπόδεικτο, έγκειται στο ότι, οι πρώτες ισχύουν για το σύνολο της διεθνούς κοινότητας, ενώ αντίθετα οι δεύτερες ισχύουν σε συγκεκριμένες ομάδες κρατών - αυτών, δηλαδή, που συμβάλλονται σε μία Σύμβαση. Όπως διαπιστώσαμε, η απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας είναι τόσο γενικευμένη και απαντά σε όλες τις ως άνω διεθνείς και περιφερειακές Συμβάσεις, ήτοι σε Ευρώπη, Αμερική, Αφρική αλλά και στα πλαίσια των Ηνωμένων Εθνών, και μάλιστα με ισχύ *erga omnes partes*. Πρόκειται, δηλαδή, για μία διάταξη με αυξημένη τυπική ισχύ, αποτελώντας μία θεμελιώδη αξία της διεθνούς κοινότητας. Επομένως, και εφόσον από μία τόσο γενικευμένη αποδοχή της διεθνούς κοινότητας περί τη σημασία της απαγόρευσης, απορρέουν πολλαπλά και σε ολόκληρο το νομικό κόσμο υποχρεώσεις *erga omnes partes*, δε θα ήταν καθόλου αυθαίρετο να συναχθεί ότι η προστασία της αφορά σήμερα το σύνολο της διεθνούς κοινότητας, οπότε από την απαγόρευσή της απορρέουν υποχρεώσεις *erga omnes*.

3. Η απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας ως εθιμικός κανόνας διεθνούς δικαίου

Το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης υποστηρίζει σταθερά ότι, προκειμένου να διαπιστώσει την καθιέρωση ενός εθιμικού κανόνα δικαίου, “*it has to direct its attention to the practice and opinio juris of the States*”⁸⁶. Είναι, επομένως, αναγκαίο να πληρούνται δύο στοιχεία: ένα αντικειμενικό, το οποίο είναι η πρακτική των κρατών και ένα υποκειμενικό, το οποίο είναι η πεποίθηση δικαίου. Κατά την ακριβή διατύπωση του Δικαστηρίου στην υπόθεση της *Υφαλοκρηπίδας της Βορείου Θάλασσας*,

“...*in order to achieve this result, two conditions must be fulfilled. Not only must the acts concerned amount to a settled practice, but they must also be such, or be carried out in such a way, as to be evidence of a belief that this practice is rendered obligatory by the existence of a rule of law requiring it*”⁸⁷.

Η φιλολογία γύρω από τη σημασία της ‘πάγιας’ πρακτικής, που έχει απασχολήσει πολύ τη θεωρία, δεν αποτελεί αντικείμενο της παρούσας έρευνας. Ωστόσο, δέον να τονιστεί ότι, το άρθρο 38 του Καταστατικού του Διεθνούς Δικαστηρίου των Ηνωμένων Εθνών, κάνει λόγο για ‘γενική πρακτική’. Δηλαδή, θα πρέπει αρχικά να εκδηλώνεται μία γενικευμένη αποδοχή ενός κανόνα από μία μεγάλη μερίδα κρατών, τα οποία να τον εφαρμόζουν ομοιόμορφα. Το δε ζήτημα της πρακτικής συνδέεται στενά με το στοιχείο της ομοιόμορφης επανάληψης, ή ακριβέστερα, με τη συνέπεια ή μάλλον την έλλειψη ασυνέπειας στην πρακτική του κράτους⁸⁸.

Σχετικά με τη φύση της πρακτικής και δη της συμπεριφοράς των κρατών, η οποία συνηγορεί υπέρ της διαπίστωσης ύπαρξης πρακτικής, αυτή μπορεί να συνίσταται σε κρατικές πράξεις

⁸⁶ ICJ, *Case Concerning Military and Paramilitary Activities In and Against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America)*, Merits, I.C.J. Reports 1984, 392, 27.6.1986, παρ. 211. Βλ. επίσης ICJ, *Asylum Case (Colombia v. Peru)*, I.C.J. Reports 1950, 266, 20.11.1950, σελ. 276–277. *North Sea Continental Shelf Cases (Federal Republic of Germany v. Denmark; Federal Republic of Germany v. Netherlands)*, I.C.J. Reports 1969, 3, 20.2.1969, παρ. 77. *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons*, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1996, 226, 8.7.1996, παρ. 65–73.

⁸⁷ *North Sea Continental Shelf Cases*, ό.π., παρ. 77.

⁸⁸ Φατούρος, Α., *Το Διεθνές Έθιμο*, σε: *Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο (Θεωρία των Πηγών)*, εκδ. υπό Ιωάννου, Κ./Οικονομίδη, Κ./Ροζάκη, Χ./Φατούρου, Α. (1988), Αντ. Σάκκουλας, σελ. 339.

και έγγραφα, ενέργειες, απαιτήσεις, απαντήσεις και ανοχές⁸⁹, ενώ το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης έχει αναφέρει ότι η θέσπιση νομοθεσίας από τα κράτη συνιστά ένδειξη τέτοιας:

“70. Turning to State practice in the form of national legislation, the Court notes that nine of the ten States referred to by the Parties which have legislated specifically for the subject of State immunity have adopted provisions to the effect that a State is not entitled to immunity in respect of torts occasioning death, personal injury or damage to property occurring on the territory of the forum State”⁹⁰.

Όπως διαπιστώθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, η απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας αποτελεί μέρος της νομοθεσίας πληθώρας κρατών, τόσο του δυτικού όσο και του υπόλοιπου κόσμου. Η δε διαπίστωση της αποδοχής της απαγόρευσης από τα ισχυρότερα κράτη, συνιστά ένδειξη περί εθιμικής ισχύος του κανόνα· παρόλο που δεν αρκεί από μόνη της μία τέτοια αποδοχή για να καθιερωθεί ένας εθιμικός κανόνας δικαίου, καθώς κάτι τέτοιο θα αντέβαινε στην αρχή της κυρίαρχης ισότητας των κρατών, η οποία κατέχει εξέχουσα θέση στο σύγχρονο διεθνές δίκαιο, εν τούτοις στην αρνητική της διατύπωση, η αποδοχή αυτή δεν έχει χάσει τη σημασία της: ένας δικαίος κανόνας που δεν γίνεται δεκτός στην πρακτική των ισχυρών κρατών, δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει ισχύ εθίμου⁹¹. Άλλωστε, είναι σχεδόν αδιαμφισβήτητο ότι η κρατική βούληση εκφράζεται πρωτίστως με την πρόβλεψη δικαιωμάτων του ανθρώπου στα εθνικά συντάγματα⁹² και την εν γένει υιοθέτηση νομοθετικών μέτρων. Υπό αυτό το φως, είναι σχεδόν αυταπόδεικτο ότι, αναφορικά με την απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας, βρισκόμαστε ενώπιον μίας γενικευμένης αποδοχής, η οποία συνιστά την απαιτούμενη *πρακτική*, που αποτελεί το πρώτο σκέλος της δημιουργίας εθιμικού κανόνα.

Αναφορικά με το δεύτερο σκέλος, το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης ορίζει την πεποίθηση δικαίου ως *“The States concerned must ... feel that they are conforming to what amounts to a*

⁸⁹ βλ. Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο (Θεωρία των Πηγών), ό.π., σελ. 343-344· βλ. επίσης Σισιλιάνο, *Η Ανθρώπινη Διάσταση του Διεθνούς Δικαίου*, ό.π., σελ. 237, όπου αναφέρει ότι, για τη διαπίστωση πρακτικής θα πρέπει να λαμβάνονται υπ' όψιν “οι επίσημες δηλώσεις των κρατικών αντιπροσώπων στα διεθνή fora, η επίκληση των δικαιωμάτων του ανθρώπου στη διπλωματική πρακτική, συμπεριλαμβανομένων των σχετικών διαβημάτων και μέτρων σε περιπτώσεις παραβιάσεων τέτοιων δικαιωμάτων, οι δικαστικές αποφάσεις των εθνικών δικαστηρίων, η σχετική εθνική νομοθεσία με την ευρεία έννοια του όρου (τυπικοί νόμοι, προεδρικά διατάγματα, υπουργικές αποφάσεις, εγκύκλιοι, κ.λπ.)”.

⁹⁰ ICJ, *Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening)*, Judgment, I.C.J. Reports 2012, 99, 3.2.2012, παρ. 70.

⁹¹ βλ. Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο (Θεωρία των Πηγών), ό.π., σελ. 340.

⁹² Σισιλιάνος, *Η Ανθρώπινη Διάσταση του Διεθνούς Δικαίου*, ό.π., σελ. 237.

legal obligation”⁹³. Γενικά, αυτή η πεποίθηση συμμόρφωσης με μία διεθνή υποχρέωση, δεν ταυτίζεται με την εκδήλωση συναίνεσης κατά την κατάρτιση μίας δεσμευτικής σύμβασης. Σε μία μόνο περίπτωση, το Διαρκές Δικαστήριο Διεθνούς Δικαιοσύνης στην υπόθεση *Lotus* εξίσωσε την ‘πεποίθηση’ με την εκδήλωση επίσημης συναίνεσης: “*The rules of law binding upon States ... emanate from their own free will as expressed ... by usages generally accepted as expressing principles of law*”⁹⁴. Ωστόσο, αυτό που απαιτείται κατά κανόνα από το Δικαστήριο προκειμένου να διαπιστώσει την ύπαρξη εθίμου, είναι, παράλληλα με την πρακτική, να συντρέχει και μία γενικευμένη πεποίθηση, όχι εξατομικευμένα σε κάθε συμβαλλόμενο κράτος⁹⁵. Σημειωτέον όμως, ότι η γενικευμένη συναίνεση υπό την μορφή δέσμευσης σε ένα κανόνα δικαίου, μολοντί δε συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση, αποτελεί ένδειξη μίας γενικευμένης πρακτικής, η οποία γίνεται με πεποίθηση δικαίου⁹⁶.

Παράλληλα, ένδειξη ύπαρξης πεποίθησης δικαίου συνιστά και η αποκρυστάλλωση ενός κανόνα ως *jus cogens* ή *erga omnes*, δεδομένου ότι, είναι εύλογο να συναχθεί πως η υπέρτερη ισχύς των κανόνων αυτών, απορρέει από μία γενική πεποίθηση δικαίου που οδηγεί στην υιοθέτησή τους⁹⁷. Περαιτέρω, τα δύο στοιχεία, δηλαδή αυτό της πρακτικής και αυτό της πεποίθησης, παρόλο που στη θεωρία διακρίνονται, συχνά σμίγουν προκειμένου να διαπιστωθεί η ύπαρξη εθιμικού κανόνα. Έτσι, στην υπόθεση *Rights of Passage*, το Δικαστήριο διατύπωσε ότι:

*“This practice having continued over a period extending beyond a century and a quarter ... the Court is, in view of all the circumstances of the case, satisfied that that practice was accepted as law by the Parties and has given rise to a right and a correlative obligation”*⁹⁸.

⁹³ *North Sea Continental Shelf cases*, ό.π., παρ. 77.

⁹⁴ PCIJ, *S.S. Lotus (France/Turkey)*, Publications of the PCIJ, Series A, No. 10, Judgement No. 9, 7.9.1927, σελ. 18.

⁹⁵ Pellet, A., *Article 38*, σε: *The Statute of the International Court of Justice. A Commentary*, εκδ. υπό Zimmermann/Tomuschat/Oellers-Frahm/Tams, 2^η έκδ., Oxford 2012, 731, σελ. 819.

⁹⁶ βλ. *Nicaragua case*, ό.π., παρ. 188, όπου το Δικαστήριο έδωσε μεγάλη σημασία στο γεγονός ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες είχαν αποδεχτεί την απαγόρευση της χρήσης βίας στις διεθνές σχέσεις: “*...apparent that the attitude referred to expresses an opinio juris respecting such rule (or set of rules)*”.

⁹⁷ Pellet, ό.π., σελ. 825-826.

⁹⁸ ICJ, *Case concerning Right of Passage over Indian Territory (Merits)*, I.C.J. Reports 1960, 6, 12.4.1960, σελ. 40.”

Επιπλέον, συχνά δίνεται προβάδισμα στο στοιχείο της πρακτικής έναντι αυτού της πεποίθησης δικαίου, με το σκεπτικό ότι η τελευταία είναι λογικό να προηγείται χρονολογικά της πρώτης. Το παραπάνω αντανακλάται στη διαπίστωση του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης στην υπόθεση *Nicaragua*, ότι “*the Court must satisfy itself that the existence of the rule of opinio juris of States is confirmed by practice*”⁹⁹. Σύμφωνα με την εύστοχη διατύπωση του Καθηγητή Ρούκουνα, “[η] νομική πεποίθηση αποτελεί το προέχον στοιχείο στη δημιουργία του διεθνούς εθίμου”¹⁰⁰.

Στο ίδιο πνεύμα θα πρέπει να εξεταστεί και η πλήρωση της προϋπόθεσης της πεποίθησης δικαίου, αναφορικά με την αποκρυστάλλωση της απαγόρευσης της καταναγκαστικής εργασίας σε εθιμικό κανόνα δικαίου. Όπως είδαμε, η εκτεταμένη νομοθετική κατοχύρωση της απαγόρευσης, σε συνδυασμό με τη σημαντικότερη παρουσία διεθνών οργανισμών και επιτροπών, όπως αυτές της ΔΟΕ, που δραστηριοποιούνται για την προάσπιση της απαγόρευσης, συνιστούν την απαιτούμενη πρακτική. Επιπλέον, η προστασία από υποβολή σε καταναγκαστική εργασία δεν είναι σύγχρονο ζήτημα, αλλά έχει απασχολήσει τη διεθνή έννομη τάξη ήδη από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα. Εάν δε είναι ορθή η παραδοχή, ότι η απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας συνιστά πλέον κανόνα *erga omnes*, με την μεγαλύτερη μερίδα των πολιτισμένων κρατών να συμπορεύονται με τη νομοθετική της κατοχύρωση, τότε μπορεί να υποστηριχθεί με σχετική βεβαιότητα, ότι η πρακτική αυτή ασκείται με πεποίθηση δικαίου.

⁹⁹ *Nicaragua case*, ό.π., παρ. 184.

¹⁰⁰ Ρούκουνας, Ε. (2004), *Διεθνές Δίκαιο*, τεύχος Ι, Α.Ν. Σάκκουλας, σελ. 92.

ΕΝΔΙΑΜΕΣΟ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Όπως αναπτύχθηκε, η απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας είναι στενά συνυφασμένη με την πρακτική της δουλείας και την παραβίαση του δικαιώματος στην αξιοπρέπεια. Παράλληλα, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται η ανάδυση σύγχρονων πρακτικών εκμετάλλευσης, οι οποίες συχνά αναφέρονται ως “σύγχρονες μορφές δουλείας” και οι οποίες έχουν ως πυρήνα τους την εκμετάλλευση του ατόμου, ενώ εντοπίζεται και η ολοένα στενότερη σχέση των σύγχρονων αυτών μορφών με την εμπορία ανθρώπων. Κορωνίδα αυτής της διαπίστωσης συνιστούν τα ευρήματα του ΕΔΔΑ στην υπόθεση της Μανωλάδας, οπότε και διαπιστώθηκε ότι *“η εκμετάλλευση μέσω της εργασίας συνιστά μία όψη της εμπορίας ανθρώπων”*. Με αφορμή αυτή τη διαπίστωση του Δικαστηρίου, στα κεφάλαια που ακολουθούν θα επιχειρηθεί η ανάδειξη της σύνδεσης της καταναγκαστικής εργασίας με το φαινόμενο της εμπορίας ανθρώπων, σε συνάρτηση με την ιδιότητα των προσφευγόντων ως εποχιακών εργαζομένων.

Β' ΜΕΡΟΣ: Εμπορία ανθρώπων

I. Νομικό πλαίσιο προστασίας της εμπορίας ανθρώπων

1. Εισαγωγικά

Η νομοθετική κατοχύρωση της απαγόρευσης της εμπορίας ανθρώπων απασχόλησε τη διεθνή έννομη τάξη ήδη από τις αρχές του 20ου αιώνα¹⁰¹, με το αδίκημα της εμπορίας ανθρώπων να αναφέρεται ως 'λευκή δουλεία'¹⁰². Ήδη από πολύ νωρίς, ήτοι κατά τις διαπραγματεύσεις της Σύμβασης κατά της Δουλείας του 1926, έγινε λόγος για αντικατάσταση του όρου '*slave trade*' από τον όρο '*trade in human beings*', προκειμένου να εμπίπτει στο πεδίο προστασίας της Σύμβασης και η εμπορία ανθρώπων, χωρίς ωστόσο η πρόταση αυτή να ευδοκιμήσει¹⁰³. Επιπλέον, η οικουμενική σημασία της απαγόρευσης της δουλείας υπογραμμίζεται στο άρθρο 4 της Οικουμενικής Διακήρυξης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, σύμφωνα με το οποίο "*No one shall be held in slavery or servitude; slavery and the slave trade shall be prohibited in all their forms*", αλλά και στο προοίμιο της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης για τη Δράση κατά της Εμπορίας ανθρώπων¹⁰⁴, στο οποίο ορίζεται ότι "*η εμπορία ενδέχεται να οδηγήσει τα θύματα σε καθεστώς δουλείας*".

Η πρώτη σχετική διεθνής Συνθήκη που καταρτίστηκε στα πλαίσια των Ηνωμένων Εθνών, ήταν η Σύμβαση περί Καταστολής της Εμπορίας Ανθρώπων και της Εκμετάλλευσης της Πορνείας των άλλων του 1949¹⁰⁵. Η Σύμβαση δεν παρέχει ορισμό για την 'εμπορία' και, ελλείψει προπαρασκευαστικών πράξεων της σύμβασης, οποιαδήποτε υπόθεση σχετικά με αυτή την παράλειψη θα ήταν τουλάχιστον αβάσιμη. Η εν λόγω Σύμβαση φαίνεται να παραγνωρίζει τις πολλαπλές πτυχές του φαινομένου της εμπορίας ανθρώπων, δεδομένου ότι το συνδέει αποκλειστικά με την πορνεία, χωρίς ωστόσο να παρέχει κάποιον εννοιολογικό προσδιορισμό της

¹⁰¹ βλ. International Agreement for the Suppression of the White Slave Traffic (1904), International Convention for the Suppression of the White Slave Traffic (1910), International Convention for the Suppression of the Traffic in Women and Children (1922), International Convention for the Suppression of the Traffic in Women on Full Age (1933), Convention for the Suppression of the Traffic in Persons and of the Exploitation of the Prostitution of Others (1950).

¹⁰² Siller, N., '*Modern Slavery*': Does International Law Distinguish between Slavery, Enslavement and Trafficking, Journal of International Criminal Justice 14 (2016), 405-427, Oxford University Press, σελ. 416.

¹⁰³ Nowak, *UN Convention on Civil and Political Rights*, N.P. Engel Publisher, 2005, σελ. 199, υπ. 25, όπως παραπέμπεται από Κυριαζή, *Εμπορία Ανθρώπων*, ό.π., σελ. 136.

¹⁰⁴ Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για τη Δράση κατά της Εμπορίας Ανθρώπων (2005), η οποία κυρώθηκε στην Ελλάδα με το Ν. 4216/2013 (ΦΕΚ Α' 266/10.12.2013).

¹⁰⁵ International Convention on the Suppression of the Traffic in Person and of the Exploitation of the Prostitution of Others, 96 UNTS 271 (1949).

και κατά συνέπεια χωρίς να διακρίνει τις μορφές εμπορίας όπως αναγνωρίζονται σήμερα. Πλέον τούτου, δεν περιλαμβάνει προστατευτικές ρυθμίσεις για τα θύματα. Στην ουσία, ο σκοπός της Σύμβασης ήταν η διεθνής συνεργασία των κρατών στα πλαίσια των Ηνωμένων Εθνών, με στόχο την ποινικοποίηση των σχετικών με την εξώθηση, διακίνηση και εκμετάλλευση της πορνείας αδικημάτων. Δεδομένης της έλλειψης ορισμού που να ανταποκρίνεται στις σύγχρονες εξελίξεις, αλλά και της απουσίας προβλέψεων σχετικών με τις υποχρεώσεις των κρατών για την προστασία των θυμάτων, η Σύμβαση σήμερα στερείται νομικής σημασίας. Εν τούτοις, αξίζει να σημειωθεί ότι, τις πρακτικές δουλείας που ανέκυψαν έπειτα και οι οποίες σχετίζονταν με την εμπορία ανθρώπων (δουλεία για χρέη, δουλοπαροικία, καταναγκαστικοί γάμοι κ.ο.κ.) ήρθε να καλύψει η προαναφερθείσα Σύμβαση αριθ. 105 για την Κατάργηση της Δουλείας. Παρά ταύτα, ελλείπει ενός νομικά αναγνωρισμένου ορισμού της εμπορίας ανθρώπων, ήταν αδύνατο να διαμορφωθεί και να λειτουργήσει ένα επαρκές σύστημα αντιμετώπισης του φαινομένου, τόσο σε διεθνές και πολλώ δε μάλλον σε εθνικό επίπεδο.

2. Το Πρωτόκολλο του Παλέρμo

Παρά το γεγονός ότι η μέχρι τότε κινητοποίηση της διεθνούς έννομης τάξης φαινόταν να εντοπίζει το πρόβλημα, για πολλά χρόνια η συνεργασία για την υιοθέτηση ενός ευρέως αναγνωρισμένου ορισμού απέβαινε άκαρπη. Η χρόνια αυτή αδυναμία αντανακλά την ύπαρξη πολλαπλών απόψεων σχετικά με την έκταση και το περιεχόμενο του φαινομένου, ως απόρροια της πρόκρισης των ειδικότερων συμφερόντων, προτεραιοτήτων και προοπτικών αυτών που προωθούσαν τον εκάστοτε ορισμό¹⁰⁶. Το νομικό αυτό κενό ήρθε να καλύψει το Πρωτόκολλο των Ηνωμένων Εθνών για την Πρόληψη, Καταστολή και Τιμωρία της Εμπορίας Ανθρώπων, Ιδιαίτερα Γυναικών και Παιδιών (Πρωτόκολλο του Παλέρμo του 2000), το οποίο συμπληρώνει τη Σύμβαση του ΟΗΕ κατά του Υπερεθνικού Οργανωμένου Εγκλήματος. Σύμφωνα με το άρθρο 3 του Πρωτοκόλλου:

“«Διακίνηση προσώπων» νοείται η στρατολόγηση, μεταφορά, μετακίνηση, παροχή καταλύματος ή η υποδοχή προσώπων, με την απειλή ή χρήση βίας ή άλλων μορφών εξαναγκασμού, με απαγωγή, εξαπάτηση, παραπλάνηση, κατάχρηση εξουσίας ή ευάλωτης θέσης ή με παροχή ή αποδοχή χρημάτων ή ωφελημάτων για να επιτευχθεί η συ-

¹⁰⁶ Gallagher, A. (2010), *The International Law of Human Trafficking*, Cambridge, Cambridge University Press, σελ.12.

γκατάθεση προσώπου που έχει τον έλεγχο άλλου προσώπου, με σκοπό την εκμετάλλευση”¹⁰⁷.

Με βάση τον ορισμό, προκειμένου να στοιχειοθετηθεί το αδίκημα της εμπορίας ανθρώπων, απαιτούνται τρία στοιχεία: το πρώτο στοιχείο σχετίζεται με την *ενέργεια*, δηλαδή “η στρατολόγηση, μεταφορά, μετακίνηση, απόκρυψη ή αποδοχή προσώπων”. Το δεύτερο σχετίζεται με το *μέσο*, δηλαδή “η απειλή ή χρήση βίας ή άλλων μορφών εξαναγκασμού, η απαγωγή, εξαπάτηση, παραπλάνηση, κατάχρηση εξουσίας ή ευάλωτης θέσης ή η παροχή ή αποδοχή χρημάτων ή ωφελημάτων”. Τέλος, το τρίτο στοιχείο σχετίζεται με τον *σκοπό*, που είναι η “αποκόμιση κέρδους από την εκμετάλλευση του θύματος”¹⁰⁸.

Όσον αφορά στο στοιχείο της ενέργειας, αυτό πληρούται όταν συντρέχουν, ενδεικτικά αλλά όχι περιοριστικά, οι απαριθμούμενες στον ορισμό συμπεριφορές. Γίνεται αντιληπτό, ότι η απαιτούμενη ενέργεια δεν περιλαμβάνει μόνο το διαδικαστικό σκέλος της εμπορίας, αλλά επεκτείνεται και σε μέρος του αποτελέσματος με άλλα λόγια, η αναφορά στην “απόκρυψη ή αποδοχή” προσώπων υποδηλώνει πως η *ενέργεια* δεν συνίσταται μόνο στη διαδικασία με την οποία λαμβάνει χώρα η εμπορία (δηλαδή με στρατολόγηση, μεταφορά και μετακίνηση), αλλά καλύπτει και το ύστατο στάδιο της διαδικασίας της εμπορίας, δηλαδή την απόκρυψη ή την αποδοχή. Σκοπός της διεύρυνσης του στοιχείου της ενέργειας είναι η επέκταση της ευθύνης και της συνακόλουθης υποχρέωσης των κρατών για προστασία, όχι μόνο σε στρατολογούντες, διακινητές και μεταφορείς, αλλά και στους ιδιοκτήτες και διαχειριστές οποιασδήποτε εστίας εκμετάλλευσης, όπως οίκου ανοχής, χωραφιού, εργοστασίου ή οικίας.

Σχετικά με το στοιχείο του μέσου, από τα μέσα εμπορίας που κατονομάζονται, επιβεβαιώνεται η ήδη προϋπάρχουσα στις προγενέστερες συμβάσεις θέση, ότι τα θύματα είναι δυνατό να υποστούν εκμετάλλευση, όχι μόνο με παραδοσιακές μεθόδους στέρησης της ελευθερίας, όπως είναι η άσκηση σωματικής βίας, αλλά και με έμμεσες πρακτικές. Με τη διατύπωση “με την απειλή ή χρήση βίας ή άλλων μορφών εξαναγκασμού” γίνεται αντιληπτό ότι, ενώ οι έννοιες της απειλής και της χρήσης βίας είναι αυτοφανείς, η έννοια του εξαναγκασμού χρησιμοποιείται ως *umbrella term*, περικλείοντας πλήθος συμπεριφορών, συνιστώντας έτσι τον

¹⁰⁷ Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών κατά του Διεθνικού Οργανωμένου Εγκλήματος και τα τρία πρωτόκολλα αυτής (Σύμβαση του Παλέρμιο) (2000), η οποία κυρώθηκε στην Ελλάδα με τον Ν. 3875/2010 (ΦΕΚ Α' 158/20.9.2010).

¹⁰⁸ Κυριαζή, *Εμπορία Ανθρώπων*, ό.π., σελ. 17. Για μία εκτενή ανάλυση των επιμέρους στοιχείων, βλ. Gallagher, ό.π., σελ. 29-42.

πυρήνα των μέσων εμπορίας. Επιπλέον, φαίνεται να επιχειρείται ένας διαχωρισμός μεταξύ, από τη μία μεριά των άμεσων, αυτονόητων μορφών εξαναγκασμού, που είναι η απειλή και η χρήση βίας, και από την άλλη των έμμεσων, “άλλων μορφών εκμετάλλευσης”, όπως η απαγωγή, η εξαπάτηση, η παραπλάνηση, η κατάχρηση εξουσίας ή ευάλωτης θέσης ή η παροχή ή αποδοχή χρημάτων ή ωφελημάτων. Περαιτέρω, η αναφορά σε “κατάχρηση ευαλωτότητας” εισάγεται πρώτη φορά στο Πρωτόκολλο του Παλέρμω. Στις προπαρασκευαστικές εργασίες περιλαμβάνεται μία ερμηνευτική σημειώση, σύμφωνα με την οποία η ευαλωτότητα “*is understood as referring to any situation in which the person involved has no real or acceptable alternative but to submit to the abuse involved*”¹⁰⁹. Γίνεται δεκτό ότι, ενδείξεις περί την κατάχρηση εξουσίας και ευαλωτότητας του θύματος, συνιστούν κατά κύριο λόγο η κατάχρηση της ακροσφαλούς οικονομικής, ψυχολογικής και κοινωνικής κατάστασης, αλλά και της σωματικής, γλωσσικής και κοινωνικής απομόνωσης των θυμάτων¹¹⁰.

Τέλος, όσον αφορά στο στοιχείο του σκοπού, ο ορισμός εισάγει το *mens rea* της εμπορίας, ήτοι την ύπαρξη σκοπού εκμετάλλευσης του θύματος. Η φράση “με σκοπό” υποδηλώνει ότι, για να στοιχειοθετηθεί το αδίκημα της εμπορίας, αρκεί η πρόθεση του θύτη να εκμεταλλευτεί το θύμα, χωρίς να είναι απαραίτητη η πραγμάτωση αυτού του σκοπού. Η πρακτική σημασία αυτού είναι ότι, είναι δυνατόν να βρισκόμαστε ενώπιον μίας κατάστασης εμπορίας, χωρίς απαραίτητα να έχει λάβει χώρα η εκμετάλλευση του θύματος¹¹¹. Παρόλο που στο Πρωτόκολλο δεν ορίζεται η έννοια της εκμετάλλευσης, παρέχεται ωστόσο ένας ευρύς κατάλογος ο οποίος περιλαμβάνει, *at a minimum*: “*the exploitation of the prostitution of others, or other forms of sexual exploitation, forced labour or services, slavery or practices similar to slavery, servitude, or the removal of organs*”¹¹². Η προσθήκη της καταναγκαστικής εργασίας στον ορισμό είναι βαρύνουσα σημασίας, καθώς επεκτείνει τον ορισμό της εμπορίας, ούτως ώστε να περιλαμβάνει και τις πλέον σοβαρές μορφές εργασιακής εκμετάλλευσης.

¹⁰⁹ United Nations Office on Drugs and Crime, *Travaux Préparatoires of the negotiations for the elaboration of the United Nations Convention against Transnational Organized Crime and the Protocols thereto*, New York, United Nations Publications, 2006, σελ. 347, διαθέσιμο σε: https://www.unodc.org/pdf/ctoccop_2006/04-60074_ebook-e.pdf.

¹¹⁰ βλ. ενδεικτικά International Labour Office, “Operational Indicators of Trafficking in Human Beings” (revised ed., September 2009).

¹¹¹ Legislative Guide for the Implementation of the Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, especially women and children, supplementing the United Nations Convention against Transnational Organized Crime (Legislative Guide at Trafficking Protocol), παρ. 33, διαθέσιμο σε: https://www.unodc.org/pdf/crime/legislative_guides/03%20Legislative%20guide_Trafficking%20in%20Persons%20Protocol.pdf.

¹¹² Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών κατά του Διεθνικού Οργανωμένου Εγκλήματος και τα τρία πρωτόκολλα αυτής (Σύμβαση του Παλέρμω), ό.π., Άρθρο 3 (α).

3. Η προστασία εντός της Ευρώπης

α. Αποφάσεις-πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Η Ευρωπαϊκή Ένωση, θέλοντας να συμπληρώσει τα ήδη υπάρχοντα μέσα για την καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων, υιοθέτησε το 2002 την Απόφαση-Πλαίσιο 2002/629/ΔΕΥ¹¹³ (εφεξής Απόφαση-Πλαίσιο), η οποία, μεταξύ άλλων, επέβαλλε στα κράτη-μέλη της Ένωσης την υποχρέωση να ποινικοποιήσουν την εμπορία ανθρώπων¹¹⁴. Σε εφαρμογή της, τα κράτη-μέλη αναλαμβάνουν την υποχρέωση να προσαρμόσουν τις εθνικές τους νομοθεσίες με τις επιταγές της, κυρίως όσον αφορά την ποινικοποίηση του αδικήματος, τον καθορισμό των πλαισίων ποινών, τη θέσπιση αστικής και ποινικής ευθύνης για τα νομικά πρόσωπα κ.λπ., διατηρώντας ωστόσο τη διακριτική τους ευχέρεια να επιλέξουν τα κατάλληλα προς τούτο μέτρα. Ακολούθως, σε εφαρμογή της Απόφασης-Πλαισίου, η Ελλάδα ενσωμάτωσε στον ελληνικό Ποινικό Κώδικα το άρθρο 323Α¹¹⁵, με τον Νόμο 3064/2002.

¹¹³ Απόφαση-Πλαίσιο 2002/629/ΔΕΥ της 19ης Ιουλίου 2002, ΕΕ L 203.

¹¹⁴ Περί τη δεσμευτικότητα μίας απόφασης - πλαισίου βλ. ΔΕΚ C-105/03 (τμήμα μείζονος συνθέσεως), *Maria Pupino*, 16.6.2005, σκέψεις 33-34.

¹¹⁵ *Εμπορία ανθρώπων, 1. Όποιος με τη χρήση βίας, απειλής ή άλλου εξαναγκαστικού μέσου ή την επιβολή ή κατάχρηση εξουσίας προσλαμβάνει, μεταφέρει, προωθεί εντός ή εκτός της επικράτειας, κατακρατεί, υποθάλλει, παραδίδει με ή χωρίς αντάλλαγμα σε άλλον ή παραλαμβάνει από άλλον πρόσωπο με σκοπό την αφαίρεση "κυττάρων" ιστών ή οργάνων του σώματος του ή για να εκμεταλλευτεί ο ίδιος ή άλλος την εργασία ή την Επαιτεία του, τιμωρείται με κάθειρξη μέχρι δέκα ετών και με χρηματική ποινή δέκα χιλιάδων έως πενήντα χιλιάδων ευρώ. 2. Με την ποινή της προηγούμενης παραγράφου τιμωρείται ο υπαίτιος αν, για να επιτύχει τον ίδιο σκοπό, αποσπά τη συναίνεση προσώπου με τη χρήση απατηλών μέσων ή το παρασύρει, εκμεταλλευόμενος την εύλωτη θέση του, με υποσχέσεις, δώρα, πληρωμές ή παροχή άλλων ωφελημάτων. 3. Όποιος εν γνώσει δέχεται την εργασία προσώπου, το οποίο τελεί υπό τις συνθήκες που περιγράφονται στις παραγράφους 1 και 2, ή τα έσοδα από την επαιτεία του προσώπου αυτού, τιμωρείται με φυλάκιση τουλάχιστον έξι μηνών. 4. Με κάθειρξη τουλάχιστον δέκα ετών και χρηματική ποινή πενήντα χιλιάδων έως εκατό χιλιάδων ευρώ τιμωρείται ο υπαίτιος σύμφωνα με τις προηγούμενες παραγράφους, αν η πράξη:*

α) στρέφεται κατά ανηλίκου ή ατόμου σωματικώς ή διανοητικώς ανάπηρου,

β) τελείται κατ'επάγγελμα,

γ) τελείται από υπάλληλο ο οποίος κατά την άσκηση της υπηρεσίας του ή επωφελούμενος από την ιδιότητά του αυτή διαπράττει ή συμμετέχει με οποιονδήποτε τρόπο στην πράξη ή

δ) είχε ως αποτέλεσμα τη βαριά σωματική βλάβη του παθόντος.

5. Όποιος χρησιμοποιεί τα μέσα των παραγράφων 1 και 2 για να στρατολογήσει ανήλικο με σκοπό τη χρησιμοποίησή του σε ένοπλες συγκρούσεις τιμωρείται με κάθειρξη τουλάχιστον δέκα ετών και χρηματική ποινή πενήντα χιλιάδων έως εκατό χιλιάδων ευρώ. 6. Με ισόβια κάθειρξη τιμωρείται ο υπαίτιος σύμφωνα με τις προηγούμενες παραγράφους, αν η πράξη είχε ως αποτέλεσμα το θάνατο.

Η Απόφαση-Πλαίσιο συμπληρώθηκε από την Οδηγία 2004/81/EK του Συμβουλίου, “*σχετικά με τον τίτλο παραμονής που χορηγείται στους υπηκόους τρίτων χωρών θύματα εμπορίας ανθρώπων ή συνέργειας στη λαθρομετανάστευση, οι οποίοι συνεργάζονται με τις αρμόδιες αρχές*”¹¹⁶, η οποία εμπεριέχει προστατευτικές ρυθμίσεις για τα θύματα - οι πρώτες τέτοιες διατάξεις που υιοθετούνται στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στη συνέχεια, η Απόφαση - Πλαίσιο αντικαταστάθηκε από την Οδηγία 2011/36 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου (εφεξής Οδηγία)¹¹⁷, που ενσωματώθηκε στην Ελλάδα με τον Ν. 4198/2013, ο οποίος είναι αμέσου εφαρμογής. Σύμφωνα με την Οδηγία, επιβάλλεται στα κράτη-μέλη η νομική υποχρέωση να επικεντρωθούν στην πρόληψη (άρθρο 18), στη δίωξη των εγκληματιών (άρθρο 9) και στην προστασία των θυμάτων (άρθρα 12 επ.). Το πλαίσιο πολιτικής της είναι επίσης φιλόδοξο και περιλαμβάνει πρόβλεψη για την “*Στρατηγική της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την εξάλειψη της εμπορίας ανθρώπων 2012-2016*”¹¹⁸ (εφεξής Στρατηγική), που εγκρίθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή στις 19 Ιουνίου 2012. Στόχος της Στρατηγικής είναι “*να παράσχει ένα συνεκτικό πλαίσιο για τις υφιστάμενες και τις σχεδιαζόμενες πρωτοβουλίες, να θέσει προτεραιότητες, να καλύψει τα κενά και με τον τρόπο αυτό να συμπληρώσει την προσφάτως εκδοθείσα οδηγία*”¹¹⁹. Σύμφωνα με τη Στρατηγική, η Ένωση θα πρέπει να επικεντρωθεί σε πέντε βασικές προτεραιότητες της δράσης της κατά της εμπορίας ανθρώπων, οι οποίες είναι:

1. Εντοπισμός, προστασία και συνδρομή των θυμάτων εμπορίας
2. Ενίσχυση της πρόληψης της εμπορίας ανθρώπων
3. Κλιμάκωση της δίωξης των ασκούντων εμπορία ανθρώπων
4. Ενίσχυση του συντονισμού και της συνεργασίας μεταξύ βασικών παραγόντων και συνοχή των πολιτικών

¹¹⁶ Οδηγία 2004/81/EK του Συμβουλίου της 29ης Απριλίου 2004 σχετικά με τον τίτλο παραμονής που χορηγείται στους υπηκόους τρίτων χωρών θύματα εμπορίας ανθρώπων ή συνέργειας στη λαθρομετανάστευση, οι οποίοι συνεργάζονται με τις αρμόδιες αρχές.

¹¹⁷ Οδηγία 2011/36/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 5ης Απριλίου 2011 για την πρόληψη και την καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων και για την προστασία των θυμάτων της, καθώς και για την αντικατάσταση της απόφασης-πλαίσιο 2002/629/ΔΕΥ του Συμβουλίου.

¹¹⁸ Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Η στρατηγική της ΕΕ για την εξάλειψη της εμπορίας ανθρώπων 2012–2016*, Ανακοίνωση της Επιτροπής στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή των Περιφερειών, Βρυξέλλες, 19.6.2012, COM(2012) 286 final, διαθέσιμο σε: [http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2014_2019/documents/com/com_com\(2012\)0286/com_com\(2012\)0286_el.pdf](http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2014_2019/documents/com/com_com(2012)0286/com_com(2012)0286_el.pdf).

¹¹⁹ *Η στρατηγική της ΕΕ για την εξάλειψη της εμπορίας ανθρώπων 2012–2016*, ό.π., σελ. 4.

5. Αύξηση των γνώσεων σχετικά με όλες τις μορφές εμπορίας ανθρώπων και αποτελεσματική απάντηση στις διαφαινόμενες ανησυχίες

Η Οδηγία αποτελεί μία σημαντική συμβολή στη νομοθεσία της Ένωσης, δεδομένου ότι, όχι μόνο είναι η μοναδική που υιοθετεί μία θυματοκεντρική προσέγγιση, λαμβάνοντας υπ' όψιν το πρόσωπο και την πτυχή του φύλου, αλλά ακόμη περιλαμβάνει καινοτόμες διατάξεις για την κάλυψη ενεργειών σε πολλαπλούς τομείς, όπως είναι οι ποινικές διατάξεις, η δίωξη των παραβατών, αλλά κυρίως η υποστήριξη των θυμάτων και τα δικαιώματά τους σε ποινικές διαδικασίες, η πρόληψη και η παρακολούθηση της εφαρμογής της κ.ο.κ..

β. Η Σύμβαση για τη Δράση κατά της Εμπορίας Ανθρώπων

Η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για τη Δράση κατά της Εμπορίας Ανθρώπων¹²⁰, η οποία υιοθετήθηκε το 2005 και τέθηκε σε ισχύ το 2008, υιοθετεί έναν ορισμό αντίστοιχο με αυτόν του Πρωτοκόλλου του Παλέρμο. Σύμφωνα με το άρθρο 4 (α):

“Ως «εμπορία ανθρώπων» ορίζεται η στρατολόγηση, μεταφορά, υπόθαλψη ή υποδοχή προσώπων, που γίνεται με απειλή ή άσκηση βίας ή άλλων μορφών εξαναγκασμού, με απαγωγή, απάτη ή κατάχρηση εξουσίας ή εκμετάλλευση ιδιαίτερα ευάλωτης θέσης ή με προσφορά ή πρόσληψη χρημάτων ή προνομίων, με σκοπό την επίτευξη συναίνεσης αυτών των προσώπων στον έλεγχο τους από άλλο πρόσωπο για λόγους εκμετάλλευσης. Στον όρο εκμετάλλευση περιλαμβάνεται τουλάχιστον η εκμετάλλευση της πορνείας άλλων, ή άλλες μορφές σεξουαλικής εκμετάλλευσης, η αναγκαστική εργασία ή παροχή υπηρεσιών, η δουλεία και οι παρεμφερείς πρακτικές καθώς και η αφαίρεση οργάνων”.

Η Σύμβαση κατά της Εμπορίας, η οποία απολαμβάνει σχεδόν καθολικής αποδοχής από τα κράτη του Συμβουλίου της Ευρώπης, στην ουσία δρα συμπληρωματικά προς το Πρωτόκολλο του Παλέρμο, λειτουργώντας εν είδει προστιθέμενης αξίας σε ένα, σιωπηρά αναγνωρισμένο, ελάχιστο διεθνές πρότυπο:

“The added value provided by the ... Convention lies firstly in the affirmation that trafficking in human beings is a violation of human rights and violates human dignity and integrity, and that greater protection is therefore needed for all of its victims. Secondly, the Convention’s scope takes in all forms of trafficking (national,

¹²⁰ Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για τη Δράση κατά της Εμπορίας Ανθρώπων (2005), ό.π..

transnational, linked or not to organised crime ...) in particular with a view to victim protection measures and international cooperation. Thirdly, the Convention sets up monitoring machinery to ensure that parties implement its provisions effectively. Lastly, the Convention mainstreams gender equality in its provisions”¹²¹.

Η Επεξηγηματική Έκθεση της Σύμβασης για τη Δράση κατά της Εμπορίας Ανθρώπων, η οποία αναπαράγει τον ορισμό του Πρωτοκόλλου, προχωρά πολύ περισσότερο από ό, τι οι συντάκτες του τελευταίου, ορίζοντας εκτενέστερα σε τι συνίσταται η εκμετάλλευση της ευαλωτότητας:

“the vulnerability may be of any kind, whether physical, psychological, emotional, family-related, social or economic. The situation might, for example, involve insecurity or illegality of the victim’s immigration status, economic dependence or fragile health. In short, the situation can be any state of hardship in which a human being is impelled to accept being exploited. Persons abusing such a situation flagrantly infringe human rights and violate human dignity and integrity, which no one can validly renounce”¹²².

Η Σύμβαση αυτή συνιστά το πρώτο συμβατικό κείμενο για την εμπορία ανθρώπων, το οποίο υιοθετήθηκε στο πλαίσιο του διεθνούς δικαίου ανθρωπίνων δικαιωμάτων¹²³. Σύμφωνα με την Αιτιολογική της Έκθεση, ο σκοπός της Σύμβασης είναι να ενισχύσει το ήδη υπάρχον κανονιστικό πλαίσιο προστασίας των θυμάτων εμπορίας¹²⁴. Προς τούτο, η Σύμβαση πετυχαίνει τον σκοπό της, καθώς, αφ’ ενός υιοθετεί μία ανθρωποκεντρική προσέγγιση στην αντιμετώπιση του φαινομένου, αφ’ ετέρου συστήνει μηχανισμό, ο οποίος είναι επιφορτισμένος με τον έλεγχο της συμμόρφωσης των συμβαλλομένων κρατών με τις προβλέψεις της Σύμβασης¹²⁵.

Παρά την πρωτότυπη συμβολή της Σύμβασης στη θεώρηση του φαινομένου της εμπορίας ως ευθεία παραβίαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων, πολλές διατάξεις της χαρακτηρίζονται από ελαστική διατύπωση, με αποτέλεσμα να αφήνεται μεγάλο περιθώριο εκτίμησης στα κράτη.

¹²¹ Council of Europe, Explanatory Report on the Convention on Action against Trafficking in Human Beings, ETS 197, 16.5.2005 (European Trafficking Convention Explanatory Report), παρ. 36.

¹²² European Trafficking Convention Explanatory Report, ό.π., παρ. 83.

¹²³ Κυριαζή, *Εμπορία Ανθρώπων*, ό.π., σελ. 249.

¹²⁴ European Trafficking Convention Explanatory Report, ό.π., παρ. 6 και 30.

¹²⁵ Κυριαζή, *Εμπορία Ανθρώπων*, ό.π., σελ. 251.

Επιπλέον, από τον ελεγκτικό της μηχανισμό απουσιάζει το σύστημα των ατομικών ή συλλογικών προσφυγών, με αποτέλεσμα την αδυναμία των θυμάτων να διεκδικήσουν προστασία στα πλαίσια της Σύμβασης. Ωστόσο, η υιοθέτηση της Σύμβασης αποτέλεσε το έναυσμα για την προσαρμογή της Ευρωπαϊκής νομοθεσίας στην ανθρωποκεντρική θεώρηση του φαινομένου, με την αντικατάσταση της προαναφερθείσας Απόφασης-Πλαισίου του 2002 από την υπ' αριθμόν 2011/36 Οδηγία της Ευρωπαϊκής Ένωσης¹²⁶.

γ. Η διασταλτική ερμηνεία του Άρθρου 4 ΕΣΔΑ

Ο όρος ‘εμπορία ανθρώπων’ δεν απαντά στην ΕΣΔΑ. Το ΕΔΔΑ έχει επεξηγήσει ότι, η απουσία ρητής αναφοράς στο φαινόμενο της εμπορίας δεν θα έπρεπε να προκαλεί έκπληξη¹²⁷, δεδομένου ότι η Σύμβαση εμνεύστηκε από την Οικουμενική Διακήρυξη Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, στην οποία επίσης δεν συναντάμε αναφορά στην εμπορία. Παρά ταύτα, στην υπόθεση ορόσημο του ΕΔΔΑ, κατά την οποία εξελίχθηκαν οι θετικές υποχρεώσεις των κρατών που απορρέουν από το άρθρο 4 της Σύμβασης, δηλαδή την υπόθεση *Rantsev κατά Κύπρου και Ρωσίας*, το Δικαστήριο αναγνώρισε ότι, εφόσον η εμπορία ανθρώπων έρχεται σε αντίθεση με το πνεύμα και τον σκοπό του άρθρου 4 της Σύμβασης, είναι σκόπιμο η προστασία της διάταξης να επεκτείνεται και στο αδίκημα της εμπορίας¹²⁸, δεδομένου ότι “η εκμετάλλευση μέσω της εργασίας συνιστά επίσης μία όψη της εμπορίας ανθρώπων...”¹²⁹.

Η ιδιαίτερα διασταλτική αυτή ερμηνεία του άρθρου 4, προκειμένου να περιλαμβάνει και την απαγόρευση της εμπορίας, έχει υποστηριχθεί ότι δεν είναι βάσιμα αιτιολογημένη από το ΕΔΔΑ¹³⁰. Σύμφωνα με την Stoyanova, το Δικαστήριο στην *Rantsev*, κατά την εκτίμηση ότι “η εκμετάλλευση μέσω της εργασίας συνιστά μία όψη εμπορίας”, δεν παρέθεσε τον ορισμό της εμπορίας προκειμένου, κατά τη συνήθη διαδικασία, να κάνει υπαγωγή στα πραγματικά περιστατικά. Αντίθετα, προέβη στη γενική διατύπωση ότι η εμπορία ανθρώπων “από την ίδια τη φύση της και του σκοπού εκμετάλλευσης, βασίζεται στην άσκηση εξουσιών που άπτο-

¹²⁶ Οδηγία 2011/36/ΕΕ, ό.π..

¹²⁷ *Rantsev κατά Κύπρου και Ρωσίας*, ό.π. παρ. 277.

¹²⁸ *Rantsev κατά Κύπρου και Ρωσίας*, ό.π., παρ. 282: “[T]he Court concludes that trafficking itself, within the meaning of Article 3(a) of the Palermo Protocol and Article 4(a) of the Anti-Trafficking Convention, falls within the scope of Article 4 of the Convention”.

¹²⁹ *Chowdury and Others κατά Ελλάδας*, ό.π. παρ. 93.

¹³⁰ Για το σύνολο της κριτικής, βλ. Stoyanova, V. (2017), *Human Trafficking and Slavery Reconsidered: Conceptual Limits and States' Positive Obligations in European Law*, Cambridge, Cambridge University Press, σελ. 295-318.

νται του δικαιώματος ιδιοκτησίας”, ότι ακόμη “αντιμετωπίζει τους ανθρώπους ως εμπορεύματα προς αγορά και πώληση και τους εξαναγκάζει σε καταναγκαστική εργασία, συχνά με μικρές ή καθόλου αποδοχές” ενώ προϋποθέτει “στενή επιτήρηση των θυμάτων, των οποίων οι κινήσεις είναι περιορισμένες” και “την χρήση βίας και απειλών κατά των θυμάτων, τα οποία ζουν και εργάζονται κάτω από τραγικές συνθήκες”¹³¹ και ότι η εμπορία ανθρώπων “απειλεί την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και τις θεμελιώδεις ελευθερίες των θυμάτων και δε μπορεί να θεωρηθεί συμβατή με μία δημοκρατική κοινωνία και εξελισσόμενες αρχές”¹³². Η παράλειψη αυτή του Δικαστηρίου, πέραν του ότι είναι νομικά αστήρικτη, δεν αναδεικνύει εάν η “εκμετάλλευση μέσω της εργασίας” συνιστά για το ΕΔΔΑ τον απαιτούμενο από το Παλέρμιο “σκοπό” ή αν απλά συνιστά επέκταση της αντικειμενικής υπόστασης του άρθρου 4, ώστε να καλύπτει και τις άλλες μορφές εκμετάλλευσης, που σχετίζονται με τη “διακίνηση προσώπων”, όπως αυτή ορίζεται στο Πρωτόκολλο.

Παρά τις φανερές πλημμέλειες στην αιτιολόγηση του ΕΔΔΑ στην υπόθεση *Rantsev*, αναφορικά με την υπαγωγή της εμπορίας στο άρθρο 4, η απόφαση αυτή διατηρεί τη σημασία της, καθώς διαπιστώθηκε ότι, παρά την απουσία ρητής αναφοράς στην απαγόρευση της εμπορίας, η προστασία του άρθρου 4 επεκτείνεται και σε αυτή, παρέχοντας στα διατεινόμενα θύματα τη δυνατότητα να διεκδικήσουν προστασία στα πλαίσια της Σύμβασης.

II. Εμπορία ανθρώπων και καταναγκαστική εργασία

1. Μία συνεκτική ανάπτυξη των εννοιών υπό το φως της υπόθεσης της Μανωλάδας

Στα γεωγραφικά πλαίσια του Συμβουλίου της Ευρώπης, οι όροι ‘δουλεία’ και ‘ειλωτεία’ με την παραδοσιακή τους μορφή ακούγονται αναχρονιστικοί, δεδομένου ότι η πρακτική του δουλεμπορίου έχει εκλείψει προ πολλού. Υπό αυτή την έννοια, η καταναγκαστική εργασία, ως ελαφρύτερη έκφανση των ως άνω πρακτικών, μέχρι πρότινος επικαλείτο σε περιπτώσεις καταχρηστικών συνθηκών εργασίας - κατάσταση η οποία εκπίπτει κατά πολύ του πεδίου εφαρμογής της απαγόρευσης.

Η κατάσταση αυτή φαίνεται να αλλάζει δυναμικά τα τελευταία χρόνια, δεδομένου ότι αναφέρονται διαρκώς νέες, ανάλογες με τη δουλεία, πρακτικές, όπως η δουλεία για χρέη, η δουλοπαροικία, οι καταναγκαστικοί γάμοι κ.λπ. Έτσι, επιχειρείται συνεχώς μία διασταλτική ερ-

¹³¹ *Rantsev κατά Κύπρου και Ρωσίας*, ό.π., παρ. 281.

¹³² *Rantsev κατά Κύπρου και Ρωσίας*, ό.π., παρ. 282.

μηνεία της απαγόρευσης της καταναγκαστικής εργασίας. Όπως επιβεβαιώνεται από τα ευρήματα της υπόθεσης *Rantsev*, η εμπορία ανθρώπων εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της Σύμβασης. Ειδικότερα, το Δικαστήριο, διαπιστώνοντας ότι είχε ήδη απευθύνει το ζήτημα της εμπορίας σε συνάρτηση με την ειλωτεία στην υπόθεση *Siliadin κατά Γαλλίας*, έκρινε ότι, παρόλο που η απαγόρευση της εμπορίας ανθρώπων δεν αναφέρεται ρητά στο άρθρο 4 της Σύμβασης, εν τούτοις εμπίπτει *συνολικά* στην προστασία του - παρόλο που ο εννοιολογικός προσδιορισμός των επιμέρους πρακτικών που περιλαμβάνονται στη διάταξη (δουλεία, ειλωτεία και καταναγκαστική εργασία) δεν κρίνεται αναγκαίος¹³³. Σύμφωνα με το Δικαστήριο, η εμπορία ανθρώπων “*by its very nature and aim of exploitation, is based on the exercise of powers attaching to the right of ownership. It treats human beings as commodities to be bought and sold and put to forced labour, often for little or no payment, usually in the sex industry but also elsewhere*” και προϋποθέτει “*close surveillance of victims, whose movements are often circumscribed*” και “*the use of violence and threats against victims, who live and work under poor conditions*”¹³⁴. Δηλαδή, όπως και η δουλεία, έτσι και η εμπορία ανθρώπων, από την ίδια τη φύση της και το σκοπό της εκμετάλλευσης, βασίζεται στην άσκηση εξουσιών ανάλογων του δικαιώματος κυριότητας και ακολούθως, η εμπορία ανθρώπων καθεαυτή απαγορεύεται από το Άρθρο 4 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου¹³⁵.

Για τους ορισμούς της εμπορίας και της καταναγκαστικής εργασίας, το ΕΔΔΑ στην υπόθεση της Μανωλάδας ανέτρεξε στο Πρωτόκολλο του Παλέρμο, τη Σύμβαση του ΣτΕ για τη Δράση κατά της Εμπορίας Ανθρώπων και τη Σύμβαση αριθ. 29 της ΔΟΕ, αντίστοιχα. Συγκρίνοντας τον ορισμό της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας για την καταναγκαστική εργασία¹³⁶ και τον ορισμό του Πρωτοκόλλου του Παλέρμο για την εμπορία¹³⁷, παρατηρείται μία αλληλοεπικάλυψη· εν τούτοις, οι δύο έννοιες διαφέρουν. Από τη διατύπωση του ορισμού του Παλέρμο για την εμπορία ανθρώπων, ότι “*διακίνηση προσώπων νοείται... η παροχή καταλύμα-*

¹³³ *Rantsev κατά Κύπρου και Ρωσίας*, ό.π., παρ. 277-282.

¹³⁴ *Rantsev κατά Κύπρου και Ρωσίας*, ό.π., παρ. 281.

¹³⁵ Για την κριτική αυτής της ερμηνείας βλ. Κεφάλαιο Β (Ι) (3) (γ).

¹³⁶ “*All work or service which is extracted from any person under the menace of any penalty and for which the said person has not offered himself voluntarily*”.

¹³⁷ “*«Διακίνηση προσώπων» νοείται η στρατολόγηση, μεταφορά, μετακίνηση, παροχή καταλύματος ή η υποδοχή προσώπων, με την απειλή ή χρήση βίας ή άλλων μορφών εξαναγκασμού, με απαγωγή, εξαπάτηση, παραπλάνηση, κατάχρηση εξουσίας ή ευάλωτης θέσης ή με παροχή ή αποδοχή χρημάτων ή ωφελημάτων για να επιτευχθεί η συγκεκριμένη προσώπου που έχει τον έλεγχο άλλου προσώπου, με σκοπό την εκμετάλλευση*”.

τος ή υποδοχή προσώπων με την απειλή ή χρήση βίας ή άλλων μορφών εξαναγκασμού...με κατάχρηση εξουσίας ή ευάλωτης θέσης...με σκοπό την εκμετάλλευση”, συνάγεται ότι κάθε θύμα καταναγκαστικής εργασίας είναι πιθανό να είναι ταυτοχρόνως και θύμα εμπορίας. Ωστόσο, η εν λόγω προσέγγιση, η οποία τοποθετεί την εμπορία ανθρώπων ως υποσύνολο της εργασιακής εκμετάλλευσης, φαίνεται να παραγνωρίζει ότι η εμπορία ανθρώπων δεν προκύπτει απλώς από την εκμετάλλευση της εργασίας, αλλά επιπλέον συνιστά μια σοβαρή μορφή εκμετάλλευσης αυτής, η οποία δεν ανήκει στην ίδια κατηγορία με άλλες, ηπιότερες μορφές εκμετάλλευσης, όπως οι χαμηλές μισθολογικές αποδοχές, κατά τις οποίες ο εργάτης διατηρεί τη δυνατότητα να τερματίσει μία σύμβαση εργασίας χωρίς ιδιαίτερο κόστος¹³⁸. Παρά ταύτα, είναι σημαντικό να επισημανθεί η συνύφανση των δύο εννοιών, οι οποίες θα μπορούσαν να απεικονισθούν με μεγαλύτερη ακρίβεια ως δύο μερικώς επικαλυπτόμενοι κύκλοι, που συμπίπτουν ως προς τις βασικές επιμέρους προϋποθέσεις καταναγκαστικής φύσεως και διαφέρουν ως προς τον φυσικό περιορισμό, την παρακράτηση μισθών και την απειλή αποκλεισμού από μελλοντική εργασία, που συνιστούν στοιχεία της καταναγκαστικής εργασίας από τη μία, και την αφαίρεση οργάνων, τη συμμετοχή στην αλυσίδα της εκμετάλλευσης, τη μη σχετική συναίνεση του θύματος, που συνιστούν στοιχεία της εμπορίας, από την άλλη¹³⁹.

Στην έκθεση “*A Global Alliance against Forced Labor*” του 2005¹⁴⁰, η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας φαίνεται να εντοπίζει μία διάκριση της εμπορίας ανθρώπων και της καταναγκαστικής εργασίας, διατυπώνοντας ότι “*In short, human trafficking represents an opportunistic response to the tensions between the economic necessity of migrating, and the politically motivated restrictions on doing so*”¹⁴¹ και άρα “*Forced labor can sometimes be an indirect outcome of the smuggling process, rather than a direct result of abusive or deceptive recruitment in the origin country. In fact, it is often difficult to distinguish in practice*

¹³⁸ βλ. ILO Director-General, “A Global Alliance Against Forced Labour: Global Report under the Follow-up to the ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work 2005,” ILO, 28 October 2007, σελ. 5, παρ. 13: “*Forced labour cannot be equated simply with low wages or poor working conditions. Nor does it cover situations of pure economic necessity, as when a worker feels unable to leave a job because of the real or perceived absence of employment alternatives. Forced labour represents a severe violation of human rights and restriction of human freedom, as defined in the ILO Conventions on the subject and in other related international instruments on slavery, practices similar to slavery, debt bondage or serfdom*”.

¹³⁹ Morehouse, C. (2009), *Combating Human Trafficking: Policy Gaps and Hidden Political Agendas in the USA and Germany*, VS Research, Springer Verlag Ny, σελ. 78-79.

¹⁴⁰ ILO, “A Global Alliance Against Forced Labour”, ό.π..

¹⁴¹ ILO, “A Global Alliance Against Forced Labour”, ό.π., σελ. 46, παρ. 219.

*between workers who have entered forced labor as a result of trafficking and those who have been smuggled*¹⁴². Εν ολίγοις, η ΔΟΕ διακρίνει μεταξύ δύο περιπτώσεων καταναγκαστικής εργασίας: δηλαδή, από τη μία, αυτής που συνιστά αποτέλεσμα μίας διαδικασίας εμπορίας και από την άλλη, αυτής που είναι προϊόν εκμετάλλευσης παράτυπων μεταναστών, δεδομένης της αναγκαιότητας για εργατικά χέρια στην Ευρώπη. Η διάκριση στην πράξη είναι πράγματι δύσκολη, όμως το σημαντικό είναι ότι, σύμφωνα με την ερμηνεία του ΕΔΔΑ, είτε το άτομο υπήρξε θύμα εμπορίας και υποβάλλεται σε καταναγκαστική εργασία, είτε παρέχει την εργασία του ως παράτυπος μετανάστης, με αποτέλεσμα να υποβάλλεται σε καταναγκαστική εργασία με κατάχρηση της ευαλωτότητάς του, θεωρείται θύμα εμπορίας ανθρώπων.

Υπό αυτά τα δεδομένα, έχει ενδιαφέρον να αναδειχθεί η προστιθέμενη αξία της πρόσφατης απόφασης *Chowdury και λοιποί κατά Ελλάδα*ς (υπόθεση Μανωλάδας). Αρχικά, τα πλαίσια της εμπορίας δεν περιορίστηκαν στη σεξουαλική εκμετάλλευση των θυμάτων, όπως στην *Rantsev*. Αντίθετα, το Δικαστήριο διεύρυνε τον όρο της εμπορίας, επιβεβαιώνοντας ότι η εκμετάλλευση μέσω της εργασίας συνιστά μία εκ των μορφών εκμετάλλευσης, όπως αυτές ορίζονται στο άρθρο 4 (α) της Σύμβασης του ΣτΕ για τη Δράση κατά της Εμπορίας Ανθρώπων, γεγονός που υπογραμμίζει την ουσιαστική σχέση μεταξύ της καταναγκαστικής εργασίας και της εμπορίας ανθρώπων¹⁴³. Με άλλα λόγια, το Δικαστήριο επιβεβαίωσε τα ευρήματα της *Rantsev*, επεκτείνοντας την προστασία πέραν της σεξουαλικής εκμετάλλευσης, επισημαίνοντας ότι γενικά η εκμετάλλευση μέσω της εργασίας αποτελεί μία όψη της εμπορίας

Στην *Rantsev*, επιβεβαιώθηκε ότι στον όρο ‘εκμετάλλευση μέσω της εργασίας’ περιλαμβάνονται όλες οι μορφές εκμετάλλευσης που ορίζονται στο άρθρο 4 ΕΣΔΑ, δηλαδή τόσο η δουλεία και η ειλωτεία, όσο και η καταναγκαστική εργασία. Όμως, η διαπίστωση ότι δεν είναι αναγκαία η διάκριση μεταξύ των επιμέρους αντικειμενικών υποστάσεων που απαιτούνται για τη θεμελίωση κάθε μίας πρακτικής, σε συνάρτηση με την εμπορία ανθρώπων, ανετράπη στην υπόθεση της Μανωλάδας, στην οποία το Δικαστήριο προχώρησε στον εννοιολογικό προσδιορισμό των αντικειμενικών υποστάσεων που απαιτούνται για τη θεμελίωση της κάθε μίας:

¹⁴² ILO, “A Global Alliance Against Forced Labour”, ό.π., σελ. 47, παρ. 223.

¹⁴³ *Chowdury και λοιποί κατά Ελλάδα*ς, ό.π., παρ. 93.

Έτσι, σύμφωνα με το ΕΔΔΑ, η αντικειμενική υπόσταση της ειλωτείας δεν θεμελιώνεται, δεδομένου ότι, όπως είχε ήδη διαπιστώσει στην υπόθεση *C.N. και V κατά Γαλλίας*¹⁴⁴, το θεμελιώδες στοιχείο της αντικειμενικής υπόστασής της είναι η αίσθηση των θυμάτων ότι η κατάσταση τους είναι μη αναστρέψιμη - κάτι που δεν διαφαίνεται από τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης¹⁴⁵.

Προκειμένου να διαπιστώσει εάν η κατάσταση των προσφευγόντων συνιστούσε καταναγκαστική εργασία, το Δικαστήριο εξέτασε την πλήρωση των επιμέρους στοιχείων που επιτάσσει η ΔΟΕ, ήτοι την ‘απειλή ποινής’ και την ‘έλλειψη συναίνεσης’. Σχετικά με την ‘απειλή ποινής’, το ΕΔΔΑ επιβεβαίωσε ότι απειλή μπορεί να συνιστούν και ελαφρύτερες μορφές απειλής, ψυχολογικού χαρακτήρα¹⁴⁶. Αναφορικά με την εξέταση της ‘έλλειψης συναίνεσης’, το Δικαστήριο υπογράμμισε ότι πρέπει να λαμβάνεται υπ’ όψιν το σύνολο των πραγματικών περιστατικών και ότι η πρότερη συναίνεση δεν συνιστά επαρκή λόγο για να αποκλείσει την ύπαρξη μίας κατάστασης καταναγκαστικής εργασίας¹⁴⁷. Στην παρούσα υπόθεση, οι προσφεύγοντες είχαν ήδη ξεκινήσει να εργάζονται από μία ευάλωτη θέση, όντας παράτυποι μετανάστες χωρίς οικονομικούς πόρους, οι οποίοι διέτρεχαν διαρκώς τον κίνδυνο να συλληφθούν, να κρατηθούν και να απελαθούν. Επί μήνες εργάζονταν χωρίς αποδοχές, με αποτέλεσμα να συσσωρεύεται καθημερινά το ποσό της καθυστερημένης οφειλής. Ως εκ τούτου, εάν σταματούσαν να εργάζονται, θα κινδύνευαν να χάσουν τα δεδουλευμένα τους. Υπό αυτές τις συνθήκες, το Δικαστήριο κατέληξε ότι οι προσφεύγοντες ήταν απόλυτα εξαρτημένοι από τους εργοδότες τους, οι οποίοι εκμεταλλεύονταν την ευαλωτότητα¹⁴⁸ της κατάστασής τους.

Η απόλυτη εξάρτηση των προσφευγόντων από τους εργοδότες τους στην υπόθεση της Μανωλάδας είναι σημαντικό να εξεταστεί επιπλέον υπό το πρίσμα της ιδιότητάς τους ως εποχιακών εργαζομένων, δεδομένου ότι αντανακλά την πάγια εκμετάλλευση που υφίστανται οι εποχιακοί εργάτες στην Ευρώπη. Η πλειοψηφία των προσφευγόντων ήταν μετανάστες από το Μπανγκλαντές, οι οποίοι διέμεναν στην Ελλάδα χωρίς άδεια διαμονής και εργασίας.

¹⁴⁴ *C.N. και V κατά Γαλλίας*, ό.π., παρ. 91, *Chowdury και λοιποί κατά Ελλάδος*, ό.π., παρ. 99.

¹⁴⁵ *Chowdury και λοιποί κατά Ελλάδος*, ό.π., παρ. 91.

¹⁴⁶ *Chowdury και λοιποί κατά Ελλάδος*, ό.π., παρ. 40.

¹⁴⁷ *Chowdury και λοιποί κατά Ελλάδος*, ό.π., παρ. 96.

¹⁴⁸ βλ. Οδηγία 2011/36/ΕΕ, ό.π., Άρθρο 2 (2): “Ως κατάχρηση ευάλωτης κατάστασης νοείται η κατάσταση στην οποία το σχετικό πρόσωπο δεν έχει άλλη πραγματική ή παρα δεκτική επιλογή από το να υποστεί τη συγκεκριμένη κατάχρηση”.

Προσελήφθησαν για να εργαστούν εποχιακά στην Μανωλάδα της Ηλείας, στην οποία βρίσκεται η μεγαλύτερη επιχείρηση καλλιέργειας φράουλας της περιοχής. Εργάζονταν σε θερμοκήπια από 7 έως 19 ώρες καθημερινά και κάθε μέρα της εβδομάδας, επιτηρούμενοι από ένοπλους φρουρούς. Ζούσαν κάτω από εξαιρετικά αντίξοες συνθήκες, δηλαδή σε πρόχειρα παραπήγματα φτιαγμένα από χαρτόνι, νάilon και καλάμια, χωρίς εγκαταστάσεις υγιεινής και τρεχούμενο νερό. Οι δε εργοδότες τους τούς απειλούσαν με καταγγελία στις αρχές, προκειμένου να εξακολουθούν να παράσχουν την εργασία τους χωρίς να πληρώνονται¹⁴⁹.

Τα παραπάνω καταδεικνύουν έντονα τα προβλήματα που κατεξοχήν αντιμετωπίζουν οι εποχιακοί εργαζόμενοι στην Ευρώπη. Ζουν και εργάζονται υπό καθεστώς πολλαπλής εξάρτησης, καθώς η διαμονή τους, η διατροφή τους και η εν γένει η συντήρησή τους βασίζεται αποκλειστικά στους εργοδότες τους. Στη δε περίπτωση της Μανωλάδας, είναι αξιοσημείωτα όσα αναδείχθηκαν κατά την *amicus curiae* παρέμβαση του Συνηγόρου του πολίτη, με την οποία καταδείχθηκε η εξάρτηση των εργατών, μεταξύ άλλων, από το γεγονός ότι ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν τους εργοδότες μέσω του πενιχρού μισθού τους, προκειμένου να αγοράζουν βασικά προϊόντα και υπηρεσίες, όπως για ενοικίαση - άθλιας - στέγης, στοιχειώδη παροχή νερού και βασικά τρόφιμα, μερικές φορές ακόμη και για ηλεκτρικό ρεύμα¹⁵⁰. Επιπλέον οι εργάτες, ενώ φαινομενικά μπορούσαν να φύγουν, δίσταζαν να το πράξουν καθώς γνώριζαν ότι κινδύνευαν με απέλαση. Επιπλέον, ακόμα και αν μπορούσαν να αποφύγουν τον κίνδυνο της σύλληψης - πράγμα εξαιρετικά απίθανο - εφόσον όλη τους η διαβίωση βασιζόταν στους εργοδότες τους και δεν πληρώνονταν για μήνες, αδυνατούσαν να το πράξουν, δεδομένου ότι δεν διέθεταν ούτε τους στοιχειώδεις οικονομικούς πόρους προκειμένου να επιβιώσουν εκτός της Μανωλάδας, ή έστω να εγκαταλείψουν τη χώρα.

2. Το πρόβλημα της καταχρηστικής εκμετάλλευσης των εποχιακών εργαζομένων

α. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Με αφορμή την προεκτεθείσα ανάλυση αναφορικά με την εκμετάλλευση των εργατών φράουλας στη Μανωλάδα, στο κεφάλαιο αυτό θα εξεταστεί η προβληματική των συνθηκών ερ-

¹⁴⁹ Για το σύνολο των πραγματικών περιστατικών βλ. Chowdury και λοιποί κατά Ελλάδος, ό.π., παρ. 5-31.

¹⁵⁰ βλ. Chowdury και λοιποί κατά Ελλάδος, ό.π., παρ. 50: “...les migrants étaient chichement rémunérés, travaillaient dans des conditions inacceptables et étaient obligés de verser leur paie – qui aurait été d’un montant très faible – à leurs employeurs pour pouvoir acheter des produits de base et des services auprès de ceux-ci (loyer pour un « toit de misère », fourniture rudimentaire d’eau et parfois d’électricité, achat des aliments de base)”. Για το σύνολο της παρέμβασης του Συνηγόρου του Πολίτη, βλ. ό.π., παρ. 48-53.

γασίας των εποχιακών εργαζομένων στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Αρχικά, θα αναφερθούμε στα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι εποχιακώς εργαζόμενοι. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε εάν η πρόσφατη Οδηγία 2014/36/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου¹⁵¹ μπορεί να συνεισφέρει στην επίλυση του προβλήματος. Τέλος, θα αναφερθούμε στο Ψήφισμα της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης και στις συστάσεις που απευθύνει στα κράτη.

Αρχικά, είναι σημαντική μία αρχική εξοικείωση με τις πτυχές του ζητήματος. Είναι γεγονός ότι η εκμετάλλευση των υπηκόων τρίτων χωρών, οι οποίοι εργάζονται εποχιακά σε κράτη-μέλη, αποτελεί ανοιχτή πληγή της Ευρωπαϊκής Ένωσης¹⁵². Σε κάποιους τομείς της οικονομίας, δηλαδή στη γεωργία, τη δασοκομία, την παραγωγή, την τροφοδοσία, την κλωστοϋφαντουργία, την οικιακή εργασία κ.λπ., η εκμετάλλευση των εργατών οι οποίοι μετακινούνται στην Ευρώπη είναι συνήθης πρακτική¹⁵³. Οι εν λόγω εργαζόμενοι διαβιούν και εργάζονται κάτω από τραγικές συνθήκες, οι οποίες συχνά δεν συνάδουν με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια.

Σύμφωνα με τους ορισμούς που παρέχονται στο Άρθρο 3 της προαναφερθείσας Οδηγίας 2014/36, υπήκοος τρίτης χώρας είναι *“κάθε πρόσωπο που δεν είναι πολίτης της Ένωσης κατά την έννοια του άρθρου 20 παράγραφος 1 ΣΛΕΕ”* και εποχιακός εργαζόμενος είναι *“ο υπήκοος τρίτης χώρας που διατηρεί την κύρια κατοικία του/της σε τρίτη χώρα, αλλά διαμένει νόμιμα και προσωρινά στο έδαφος κράτους μέλους για την άσκηση δραστηριότητας που εξαρτάται από την εναλλαγή των εποχών, βάσει μιας ή περισσότερων συμβάσεων εργασίας ορισμένου χρόνου που συνάπτονται απευθείας μεταξύ του εν λόγω υπηκόου τρίτης χώρας και του εργοδότη που είναι εγκατεστημένος στο εν λόγω κράτος μέλος”*. Ήδη γίνεται προφανές ότι η Οδηγία δεν τυγχάνει εφαρμογής στους εποχιακούς εργαζομένους που είναι υπήκοοι της Ευρωπαϊκής

¹⁵¹ Οδηγία 2014/36/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου σχετικά με τις προϋποθέσεις εισόδου και διαμονής υπηκόων τρίτων χωρών με σκοπό την εποχιακή εργασία, 26ης Φεβρουαρίου 2014.

¹⁵² βλ. ενδεικτικά: European Union (EU) Serious and Organised Crime Threat Assessment 2017 (SOCTA 2017), διαθέσιμο σε: <https://www.europol.europa.eu/activities-services/main-reports/serious-and-organised-crime-threat-assessment> European Union Agency for Fundamental Rights (FRA), *Severe labour exploitation: workers moving within or into the European Union*, European Union Agency for Fundamental Rights, 2015· PACE, Report of the Committee on Migration, Refugees and Displaced Persons, Rapporteur: Ms Groth, Doc. 13086, 04 January 2013· Mak, J./Abramsky, T./Sijapati, B., et al., *What is the prevalence of and associations with forced labour experiences among male migrants from Dolakha, Nepal? Findings from a cross-sectional study of returnee migrants*, BMJ Open 2017, Vol.7(8), διαθέσιμο σε: <http://bmjopen.bmj.com/content/bmjopen/7/8/e015835.full.pdf> Triandafyllidou, A., (ed.), *Irregular Migrant Domestic Workers in Europe: Who Cares?*, Farnham: Ashgate 2013, xvi, 235 p., European Journal of Migration and Law, 2013, Vol.15(2), pp.232-237.

¹⁵³ FRA, *Severe labour exploitation: workers moving within or into the European Union*, ό.π., σελ. 23.

Ένωσης. Επιπλέον, η προσωρινή φύση της απασχόλησης των εργατών συνιστά μέρος του προβλήματος, ενώ παράλληλα τους καθιστά ευάλωτους σε πρακτικές εκμετάλλευσης, όπως η καταναγκαστική εργασία. Για πλείστους λόγους, οι εργάτες καταλήγουν πλήρως εξαρτημένοι από τους εργοδότες τους - με χαρακτηριστικό παράδειγμα τους προσφεύγοντες στην υπόθεση της Μανωλάδας. Οι δε λόγοι για τους οποίους οι εργάτες αποτελούν τον εύκολο στόχο για τέτοιες πρακτικές, εκτίθενται πολύ εύστοχα από την Rijken¹⁵⁴:

Πρώτον, πρόκειται για εργάτες οι οποίοι βρίσκονται σε μία χώρα για μικρό χρονικό διάστημα, γεγονός που στέκεται εμπόδιο στην κοινωνική τους δικτύωση, αλλά και στο να κατανοήσουν το σύστημα στο οποίο εργάζονται, συμπεριλαμβανομένου του νομικού πλαισίου προστασίας τους. Το δε γεγονός ότι δεν είναι επαρκώς ή έστω στοιχειωδώς ενημερωμένοι για τα δικαιώματά τους, σε συνδυασμό με τον περιστασιακό χαρακτήρα της εργασίας τους στο κράτος, έχει ως αποτέλεσμα να μη γίνονται μέλη συνδικαλιστικών οργανώσεων ή οργανισμών εργασίας. Επομένως, είναι δύσκολο και για τις ίδιες τις συνδικαλιστικές οργανώσεις και τους οργανισμούς εργασίας να έλθουν σε επαφή με εργάτες που διαμένουν στη χώρα για τόσο σύντομο χρονικό διάστημα.

Δεύτερον, συχνά διαμένουν σε ανεπαρκείς εγκαταστάσεις, οι οποίες δεν ανταποκρίνονται στα εθνικά πρότυπα, όπως σκηνές, εμπορευματοκιβώτια, εγκαταστάσεις φτιαγμένες από αναλώσιμα υλικά ή παλιά τροχόσπιτα. Εφόσον δε η στέγαση αυτή γίνεται με την επίσημη έγκριση των τοπικών αρχών, οποιοσδήποτε έλεγχος νομιμότητας καθίσταται εξαιρετικά δυσχερής, αν όχι ουτοπικός.

Τρίτον, στην καλύτερη περίπτωση, οι εργάτες φιλοξενούνται από τους εργοδότες τους, γεγονός που τους καθιστά πλήρως εξαρτημένους από αυτούς.

Τέταρτον, συχνά εργάζονται μέσω πρακτορείων προσωρινής απασχόλησης, τα οποία τους εξασφαλίζουν όλες τις δομές για εργασία, ασφάλιση και στέγαση, γεγονός που τους καθιστά σε μεγάλο βαθμό εξαρτημένους και δημιουργούν αδιαφανείς δομές για την πληρωμή και την ασφάλισή τους. Αυτή η πολλαπλή εξάρτηση για τη στέγαση, τη μεταφορά, την εργασία, την

¹⁵⁴ Rijken, C., *Preventing exploitation through the seasonal workers directive*, UACES 44th Annual Conference, Cork, 1-3 September 2014, σελ. 3-4, διαθέσιμο σε: <http://uaces.org/documents/papers/1401/rijken.pdf>.

ασφάλιση, είτε από ένα πρακτορείο είτε από έναν εργοδότη, μπορεί να φαίνεται αρχικά ελκυστική επιλογή, ωστόσο δημιουργεί μια ευάλωτη κατάσταση για τους εργαζόμενους, καθώς σε περίπτωση που θελήσουν να σταματήσουν την εργασία τους, επειδή παραδείγματος χάριν δεν πληρώνονται, αναγκαστικά χάνουν αυτόματα το σπίτι και την ασφάλισή τους.

Τέλος, λόγω του προσωρινού χαρακτήρα της απασχόλησης αλλά και των συχνά πολύπλοκων νομικών διαδικασιών, οι εργάτες σπάνια διαμαρτύρονται ή διεκδικούν τα δικαιώματά τους.

β. Η Οδηγία της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την εποχιακή εργασία

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, με επίγνωση των πρακτικών εκμετάλλευσης και των υποβαθμισμένων συνθηκών εργασίας με τις οποίες έρχονται αντιμέτωποι οι εποχιακοί εργαζόμενοι, υπήκοοι τρίτων χωρών, αλλά παράλληλα αναγνωρίζοντας ότι στο μέλλον η Ευρωπαϊκή Ένωση θα εξακολουθεί να έχει ανάγκη από εποχιακούς εργαζόμενους, εκκίνησε τη διαδικασία υιοθέτησης της Οδηγίας 2014/36 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, σχετικά με τις προϋποθέσεις εισόδου και διαμονής υπηκόων τρίτων χωρών με σκοπό την εποχιακή εργασία¹⁵⁵, προκειμένου να αποφευχθούν τα επαναλαμβανόμενα φαινόμενα εκμετάλλευσης, που αποτελούν αγκάθι για το ευρωπαϊκό κεκτημένο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Ήδη κατά την πρόταση για την υιοθέτηση της Οδηγίας, η οποία τέθηκε επί τάπητος την 13η Ιουλίου 2010, η Επιτροπή αναγνώρισε ότι *“οι ταχείες και ευέλικτες διαδικασίες εισδοχής και η εξασφάλιση ενός νομικού καθεστώτος για τους εποχικούς εργαζόμενους μπορούν να λειτουργήσουν ως εγγύηση κατά της εκμετάλλευσης και επίσης να προστατεύσουν εποχιακά εργαζόμενους υπηκόους της ΕΕ από τον αθέμιτο ανταγωνισμό”*¹⁵⁶.

Από την υποβολή της πρότασης μέχρι την έγκριση της Οδηγίας, μεσολάβησαν σχεδόν τρειςμισιά χρόνια - γεγονός που καταδεικνύει τον δισταγμό της Ευρωπαϊκής Ένωσης να διευκολύνει την πρόσβαση ανειδίκευτων εργατών υπηκόων τρίτων χωρών στην Ένωση. Τελικά, η Οδηγία εγκρίθηκε επίσημα στις 5 Φεβρουαρίου και τέθηκε σε ισχύ στις 26 Φεβρουαρίου 2014. Μεταξύ των στόχων της συμπεριλαμβάνονται η διαχείριση των μεταναστευτικών ρευμάτων, η καταπολέμηση των εκμεταλλευτικών πρακτικών, η προστασία των υπηκόων

¹⁵⁵ Οδηγία 2014/36/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, ό.π..

¹⁵⁶ Proposal for a directive of the European Parliament and of the Council on the conditions of entry and residence of third-country nationals for the purposes of seasonal employment, COM 379 final (2010), σελ. 3.

τρίτων χωρών και η τόνωση της οικονομικής ανάπτυξης εντός της Ε.Ε. Εν τούτοις, είναι αξιοσημείωτη η ηχηρή απουσία οποιασδήποτε αναφοράς σε εργασιακή εκμετάλλευση ή σε εμπορία ανθρώπων με σκοπό την εργασιακή εκμετάλλευση, ιδίως αν λάβουμε υπ' όψιν ότι, ένας εκ των στόχων της υιοθέτησής της συνιστά η καταπολέμηση των πρακτικών εκμετάλλευσης. Δεδομένης της έλλειψης ρητής αναφοράς σε τέτοια φαινόμενα - τα οποία, όπως αναφέραμε, ναι μεν είναι δύσκολο να διαπιστωθούν σε περιπτώσεις εποχιακής απασχόλησης, ωστόσο αποτελούν μία αδιάσειστη πραγματικότητα- επόμενο είναι να απουσιάζουν από την Οδηγία διατάξεις για την προστασία των εποχιακών εργαζομένων ως θυμάτων εμπορίας, όταν απασχολούνται σε καταχρηστικό εργοδότη. Παρόλο που υπάρχουν ορισμένες διατάξεις που εγγυώνται το δικαίωμα του εργαζομένου να υποβάλει καταγγελία, εν τούτοις απουσιάζουν άλλα μέτρα προστασίας για τα θύματα εμπορίας (όπως αυτά που προβλέπονται στην Οδηγία 2011/36¹⁵⁷ ή στην Οδηγία 2004/81¹⁵⁸). Ο σκοπός του παρόντος κεφαλαίου είναι να εξετάσει σε ποιο βαθμό η Οδηγία για τους εποχιακά εργαζόμενους μπορεί να συμβάλει στην πρόληψη των πρακτικών εκμετάλλευσης κατά των υπηκόων τρίτων χωρών.

Στην υπό κρίση Οδηγία, δίνεται έμφαση στην εξασφάλιση ορισμένων δικαιωμάτων για τους εποχιακά εργαζόμενους των υπηκόων τρίτων χωρών, τα οποία είναι:

i. Πρόσβαση σε πληροφορίες:

Ένα από τα προβλήματα που εντοπίστηκαν παραπάνω είναι ότι οι εποχιακοί εργαζόμενοι είναι προσωρινά στη χώρα και ως εκ τούτου δεν ενημερώνονται επαρκώς για τα δικαιώματά τους, με συνέπεια να μην είναι σε θέση να δημιουργήσουν ένα κοινωνικό δίκτυο. Το άρθρο 11 της Οδηγίας, σχετικά με την πρόσβαση σε πληροφορίες κατά τη διαδικασία υποβολής αίτησης για άδεια εποχιακής απασχόλησης, είναι λακωνικό, χωρίς να προσδιορίζει λεπτομερώς το εύρος των υποχρεώσεων. Συγκεκριμένα, ορίζει ότι:

“1. Τα κράτη μέλη καθιστούν εύκολα διαθέσιμες στους αιτούντες τις πληροφορίες σχετικά με όλα τα δικαιολογητικά που απαιτούνται για την υποβολή της αίτησης και τις πληροφορίες σχετικά με την είσοδο και τη διαμονή, καθώς και τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις και τις διαδικαστικές εγγυήσεις των εποχιακά εργαζόμενων.

¹⁵⁷ Οδηγία 2011/36/ΕΕ, ό.π..

¹⁵⁸ Οδηγία 2004/81/ΕΚ, ό.π..

2. Όταν κράτη μέλη χορηγούν σε υπηκόους τρίτων χωρών άδεια για τον σκοπό εποχιακής εργασίας, η εν λόγω άδεια συνοδεύεται από γραπτές πληροφορίες σχετικά με τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις τους σύμφωνα με την παρούσα οδηγία, μεταξύ άλλων σε ό,τι αφορά τις διαδικασίες υποβολής καταγγελίας”.

Η υποχρέωση των κρατών να καθιστούν εύκολα προσβάσιμες τις πληροφορίες, όπως διατυπώνεται στην παράγραφο 1, φαίνεται να είναι ήσσονος σημασίας, δεδομένου ότι, πράγματι, αν η διαδικασία εξηγείται λεπτομερώς σε έναν διαδικτυακό ιστότοπο, φαινομενικά είναι εύκολα προσβάσιμη· παραγνωρίζεται όμως το γεγονός ότι η πρόσβαση είναι ευχερής σε μια περιορισμένη ομάδα ανθρώπων, που έχει πρόσβαση στο διαδίκτυο, μπορεί να εντοπίσει τον σωστό ιστότοπο και να κατανοήσει τη γλώσσα. Αντίθετα, η παράγραφος 2 φαίνεται να έχει μεγαλύτερη σημασία, καθώς επιβάλλεται η γραπτή χορήγηση πληροφοριών σχετικών με τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των εργαζομένων, συμπεριλαμβανομένων των διαδικασιών υποβολής παραπόνων, υποχρέωση η οποία μπορεί να αποκτήσει τεράστια σημασία σε περίπτωση που ο εργαζόμενος χρειαστεί να διεκδικήσει τα δικαιώματά του.

ii. Δικαίωμα ίσης μεταχείρισης:

Περαιτέρω, μείζονος σημασίας είναι το άρθρο 23, που ορίζει ότι “1. Οι εποχιακοί εργαζόμενοι απολαμβάνουν ίσης μεταχείρισης με τους υπηκόους του κράτους μέλους υποδοχής...”, το οποίο συνιστά τον πυρήνα της Οδηγίας, καθώς εξασφαλίζει την ίση μεταχείριση ημεδαπών και υπηκόων τρίτων χωρών, τόσο όσον αφορά την απασχόληση, συμπεριλαμβανομένων των μισθών, των συνθηκών εργασίας και των ωρών εργασίας, των αδειών και των διακοπών, την ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι, την καθυστερούμενη αμοιβή, τις σχετικές διατάξεις των εφαρμοστέων συλλογικών συμβάσεων, ορισμένες διατάξεις κοινωνικής ασφάλισης κ.λπ..

iii. Στέγαση:

Σύμφωνα με το άρθρο 20¹⁵⁹, η στέγαση πρέπει να ανταποκρίνεται σε ένα επαρκές βιοτικό επίπεδο και να εναρμονίζεται με τα εθνικά πρότυπα ασφάλειας και υγείας. Παρόλο που αυτό αναμφισβήτητα αποτελεί ένα εξαιρετικά σημαντικό ζήτημα, η προστιθέμενη αξία της υπό κρίση διάταξης είναι αμφίβολη, δεδομένου ότι, το επαρκές βιοτικό επίπεδο αποτελεί ένα από τα θεμελιώδη κοινωνικά δικαιώματα που έχουν κατοχυρωθεί σε πολλαπλά διεθνή και περιφερειακά κείμενα ανθρωπίνων δικαιωμάτων¹⁶⁰. Επομένως, η απλή επιβεβαίωση της υποχρέωσης προστασίας του δικαιώματος δεν φαίνεται να λύνει το πρόβλημα. Αντίθετα, θα ήταν χρησιμότερο να εντατικοποιηθεί ο έλεγχος των συνθηκών διαμονής και να προσδιοριστούν ειδικότερα οι υποχρεώσεις των κρατών αναφορικά με την έρευνα, την παρακολούθηση και τη συνακόλουθη επιβολή κυρώσεων. Ενδεχομένως, την υποχρέωση αυτή καλύπτει το άρθρο 24, σύμφωνα με το οποίο:

“1. Τα κράτη μέλη θεσπίζουν μέτρα με στόχο την πρόληψη πιθανών καταχρήσεων και την τιμωρία των παραβάσεων της παρούσας οδηγίας. Αυτά τα μέτρα περιλαμβάνουν την παρακολούθηση, την αξιολόγηση και, ενδεχομένως, την επιθεώρηση σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο ή τη διοικητική πρακτική.

2. Τα κράτη μέλη διασφαλίζουν ότι οι υπηρεσίες που είναι υπεύθυνες για την επιθεώρηση εργασίας ή οι αρμόδιες αρχές και, εφόσον προβλέπεται από το εθνικό δίκαιο για τους εθνικούς εργαζόμενους, οι οργανώσεις που εκπροσωπούν τα δικαιώματα των εργαζομένων έχουν πρόσβαση στον χώρο εργασίας και, με τη συγκατάθεση του εργαζομένου, στο κατάλυμα”.

Το παρόν άρθρο επιβάλλει στα κράτη την υποχρέωση να εξασφαλίσουν αποτελεσματικούς μηχανισμούς, μέσω των οποίων οι εποχιακοί εργαζόμενοι να μπορούν να αναζητήσουν έν-

¹⁵⁹ Οδηγία 2014/36/ΕΕ, ό.π., Άρθρο 20: “1. Τα κράτη μέλη απαιτούν αποδεικτικά στοιχεία ότι ο εποχιακός εργαζόμενος θα διαθέτει κατάλυμα που εξασφαλίζει ικανοποιητικές συνθήκες διαβίωσης σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο και/ή πρακτική, κατά τη διάρκεια της διαμονής του/της. Η αρμόδια αρχή ενημερώνεται για οιαδήποτε αλλαγή καταλύματος του εποχιακού εργαζομένου.

2. Όταν το κατάλυμα παρέχεται από τον εργοδότη ή μέσω του εργοδότη:

α) μπορεί να απαιτείται από τον εποχιακό εργαζόμενο να καταβάλει ενοίκιο το ύψος του οποίου δεν είναι υπερβολικό σε σχέση με την καθαρή αμοιβή του/της και σε σχέση με την ποιότητα του καταλύματος. Το ενοίκιο αυτό δεν εκπίπτει αυτομάτως από τον μισθό του εποχιακού εργαζομένου,

β) ο εργοδότης προσφέρει στον εποχιακό εργαζόμενο μισθωτήριο συμβόλαιο ή ισοδύναμο έγγραφο που αναγράφει σαφώς τους όρους ενοικίασης του καταλύματος,

γ) ο εργοδότης διασφαλίζει ότι το κατάλυμα πληροί τις γενικές προδιαγραφές υγείας και ασφάλειας που ισχύουν στο οικείο κράτος μέλος”.

¹⁶⁰ βλ. ενδεικτικά, Άρθρο 25 της Οικουμενικής Διακήρυξης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, Άρθρο 55 του Καταστατικού Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών, Άρθρο 11 του Διεθνούς Συμφώνου των Ηνωμένων Εθνών για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα, Άρθρο 27 (1) της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα του Παιδιού.

νομη προστασία και να υποβάλουν καταγγελίες απευθείας ή μέσω τρίτων. Ωστόσο, η διατύπωση του άρθρου παραμένει γενικόλογη, προτρέποντας τα κράτη να υιοθετήσουν μέτρα “για την παρακολούθηση και την αξιολόγηση”, χωρίς όμως να κατονομάζει ειδικές, επιπλέον υποχρεώσεις όσον αφορά τον πυρήνα του προβλήματος, όπως την έρευνα για την έγκαιρη πληρωμή των εργατών, για τις επαρκείς συνθήκες στέγασης και την τήρηση του ωραρίου απασχόλησης.

iv. Πρακτορεία προσωρινής απασχόλησης και πολλαπλή εξάρτηση:

Το ζήτημα της πολλαπλής εξάρτησης των εργαζομένων από πρακτορεία προσωρινής απασχόλησης εξετάζεται μόνο στη σκέψη 12, όπου ορίζεται ότι, σε περίπτωση που επιτρέπεται από το εθνικό δίκαιο, τα κράτη μπορούν να συνάπτουν άμεσες συμβάσεις με εποχιακά εργαζόμενους. Ωστόσο, αυτό αγνοεί εντελώς την πραγματική κατάσταση, κατά την οποία τα πρακτορεία προσωρινής απασχόλησης διαδραματίζουν συχνά σημαντικό ρόλο στην πρόσληψη εποχιακών εργαζομένων. Αυτός ο ρόλος φαίνεται πως μόνο θα ενισχυθεί από την Οδηγία, δεδομένου ότι ο εποχιακός εργαζόμενος πρέπει να έχει σύμβαση πριν να του χορηγηθεί άδεια εποχιακά εργαζόμενου. Εν τούτοις, πολλά παραδείγματα έχουν δείξει ότι τα πρακτορεία προσωρινής απασχόλησης διαδραματίζουν συχνά έναν αμφίβολο ρόλο και δε διστάζουν να μεγιστοποιήσουν τα κέρδη τους εις βάρος των εργαζομένων τους.

v. Αποζημίωση:

Στη σκέψη 36 αναφέρεται ρητά ότι οι κυρώσεις για την παραβίαση των υποχρεώσεων των εργοδοτών πρέπει να περιλαμβάνουν, κατά περίπτωση, την ευθύνη του εργοδότη να καταβάλει αποζημίωση σε εποχιακά εργαζόμενους. Ωστόσο, το άρθρο 17 παρ. 2 ορίζει ότι “2. Τα κράτη μέλη διασφαλίζουν ότι, εάν η άδεια για τον σκοπό εποχιακής εργασίας ανακληθεί σύμφωνα με το άρθρο 9 παράγραφος 2 και το άρθρο 9 παράγραφος 3 στοιχεία β), γ) και δ), ο εργοδότης υποχρεούται να καταβάλει αποζημίωση στον εποχιακό εργαζόμενο σύμφωνα με τις διαδικασίες που προβλέπει το εθνικό δίκαιο...”. Από τη διάταξη αυτή προκύπτει ότι επαφίεται στην προθυμία του κράτους να εφαρμόσει ένα αποτελεσματικό σύστημα κυρώσεων, ενώ παράλληλα δεν εξομαλύνει τις δαιδαλώδεις εθνικές νομικές διαδικασίες.

Από την προηγηθείσα ανάλυση προκύπτει ότι τα περισσότερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι εποχιακώς απασχολούμενοι φαίνεται πως εντοπίζονται, ωστόσο δεν αντιμετωπίζο-

νται με ικανοποιητικό τρόπο. Αρχικά, στις αδυναμίες της Οδηγίας συγκαταλέγονται οι ασφαλιστικές δικλείδες που παρέχονται στα κράτη-μέλη, τα οποία δεν φαίνονται πρόθυμα να παράσχουν εγγυήσεις στους υπηκόους τρίτων χωρών, μέσω της ευελιξίας που τους δίνεται να διαμορφώσουν την εθνική τους νομοθεσία. Επιπλέον, η Οδηγία δεν αντιμετωπίζει επαρκώς τις δυσχέρειες που αντιμετωπίζουν κατεξοχήν οι εποχιακώς απασχολούμενοι, όπως η εξάρτηση από τα πρακτορεία προσωρινής απασχόλησης και οι δυσκολίες ενημέρωσής τους για τα δικαιώματά τους. Παράλληλα, δεν φαίνεται καθόλου να δρα προς την κατεύθυνση της εξυγίανσης των εθνικών συστημάτων παροχής έννομης προστασίας, αλλά ούτε και της αποτελεσματικής έρευνας και καταστολής. Επιπλέον, δεν περιλαμβάνει σαφείς υποχρεώσεις παρακολούθησης και εξασφάλισης της αποτελεσματικής εφαρμογής της. Τέλος, η Οδηγία αγνοεί πλήρως την παρουσία υπηκόων τρίτων χωρών, οι οποίοι διαμένουν ήδη στην Ευρωπαϊκή Ένωση, δεδομένου ότι δεν έχει εφαρμογή σε αυτή την κατηγορία υπηκόων. Εν κατακλείδι, διαφαίνεται η διάθεση της Ένωσης να περιορίσει τις πρακτικές εκμετάλλευσης, επομένως απευθύνει με την Οδηγία κάποια σωστά ζητήματα, ωστόσο αφήνει μεγάλο περιθώριο στη διακριτική ευχέρεια των κρατών-μελών να ενσωματώσουν αποτελεσματικά τα μέτρα προστασίας στο εθνικό δίκαιο, γεγονός που δημιουργεί αμφιβολίες για την αποτελεσματικότητά της.

3. Το Ψήφισμα της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης

Η Κοινοβουλευτική Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης, αντιδρώντας στην ολοένα μεγεθυνόμενη διάσταση της εμπορίας ανθρώπων, υιοθέτησε το Ψήφισμα 1922 του 2013 για τη Διακίνηση Μεταναστών με σκοπό την Καταναγκαστική Εργασία¹⁶¹. Στο Ψήφισμα επισημαίνεται στα κράτη να επικεντρωθούν τόσο στη διεύρυνση του φαινομένου, όσο και στην ευρύτερη διάσταση της εμπορίας μέσω της καταναγκαστικής εργασίας: *“It is important to not only focus on human trafficking for sexual exploitation, but also to look at the much broader dimension of the problem which is trafficking for forced labour. This includes the “sex industry”, the agricultural sector, the construction industry, the textile industry, the hotel and catering sector, the manufacturing sector, domestic slavery and servitude*

¹⁶¹ Parliamentary Assembly of the Council of Europe (PACE), Resolution 1922 (2013), adopted by the Assembly on 25 January 2013 (9th Sitting), διαθέσιμο σε: <http://semantic-pace.net/tools/pdf.aspx?doc=aHR0cDovL2Fzc2VtYmx5LmNvZS5pbmQvbncveG1sL1hSZWYvWDJILURXLWV4dHIuYXNwP2ZpbGVpZD0xOTQ4MCZsYW5nPUVO&xsl=aHR0cDovL3NlbWFudGJjcGFjZS5uZXQvWHNsd-C9QZGYvWFJlZi1XRClBVC1YTUwyUERGLnhzbA==&xsltparams=ZmlsZWlkPTE5NDgw>.

(including in diplomatic households), forced begging and pickpocketing, and organ trafficking”¹⁶².

Στην παράγραφο 8 του Ψηφίσματος, η Κοινοβουλευτική Συνέλευση απευθύνει κάποιες συστάσεις στα κράτη, προκειμένου να αντιμετωπίσουν το φαινόμενο της διακίνησης μεταναστών εργαζομένων με σκοπό την καταναγκαστική εργασία, λαμβάνοντας παράλληλα υπόψη την ιδιαίτερη ευάλωτοτητα των ατόμων αυτών. Συνοπτικά, κάποιες από αυτές είναι: η δημιουργία ενός ισχυρού νομικού πλαισίου για τη δίωξη των δραστών και η ποινικοποίηση όλων των μορφών καταναγκαστικής εργασίας· ο διορισμός ενός ανεξάρτητου εθνικού εισηγητή, που θα είναι επιφορτισμένος με την υποβολή περιοδικών εκθέσεων στην Κυβέρνηση και το Κοινοβούλιο, σχετικά με την κατάσταση σε εθνικό επίπεδο· η ενθάρρυνση της αυτοοργάνωσης των εργαζομένων, καθώς και η σύνδεση των πρακτορείων απασχόλησης με τη δράση κατά της εμπορίας ανθρώπων· η διάθεση επαρκών ανθρώπινων και οικονομικών πόρων για επιθεωρήσεις σε τομείς υψηλότερου κινδύνου· η καταπολέμηση της διαφθοράς των δημοσίων υπαλλήλων που εμπλέκονται σε αδικήματα διακίνησης· η καθιέρωση σχεδίων δράσης για την εμπορία ανθρώπων και η εξασφάλιση της στενής συμμετοχής των κοινοβουλίων κατά την προετοιμασία· η εφαρμογή και η παρακολούθηση της εφαρμογής τους· η διασφάλιση ότι οι σχετικοί επαγγελματίες, συμπεριλαμβανομένων των δικαστών και εισαγγελέων, των επιθεωρητών εργασίας, των υπαλλήλων επιβολής του νόμου, των συνοριοφυλάκων, των υπαλλήλων μετανάστευσης, των υπαλλήλων που εργάζονται στα κέντρα κράτησης, του προσωπικού των τοπικών αρχών και του διπλωματικού και προξενικού προσωπικού, θα λάβουν κατανοητή και διεπιστημονική κατάρτιση για τον εντοπισμό θυμάτων εμπορίας ανθρώπων για σκοπούς καταναγκαστικής εργασίας και για την παροχή βοήθειας και προστασίας στα θύματα, σύμφωνα με τη Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για τη Δράση κατά της Εμπορίας Ανθρώπων· η επικύρωση των σχετικών Συμβάσεων· η επανεξέταση των πολιτικών τους για τη μετανάστευση και την επιστροφή, ώστε να ευθυγραμμιστούν με τις συστάσεις της GRETA, προκειμένου να διασφαλιστεί ότι τα πρόσωπα που διακινούνται για καταναγκαστική εργασία αντιμετωπίζονται κυρίως ως θύματα που χρειάζονται προστασία και όχι ως παράτυποι μετανάστες· η διασφάλιση ότι το δικαίωμα των μεταναστών οικιακών εργαζομένων για καθεστώς μετανάστη θα είναι ανεξάρτητο από οποιονδήποτε

¹⁶² PACE, Resolution 1922 (2013), ό.π., παρ. 2.

τε εργοδότη· η εξασφάλιση της πρόσβασης των θυμάτων στα δικαστήρια και της πραγματικής τους πρόσβασης στις υπηρεσίες νομικής βοήθειας και διερμηνείας κ.ά..

Τα Ψηφίσματα της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης στερούνται δεσμευτικότητας, οπότε σε επίπεδο νομοθεσίας το συγκεκριμένο Ψήφισμα δεν έχει να προσθέσει πολλά. Ωστόσο, αντανάκλα μια πολιτική βούληση ενέργειας στο φαινόμενο της εμπορίας και δη σε συνάρτηση με την καταναγκαστική εργασία, απευθύνοντας αρκετά εύστοχες συστάσεις, από τις οποίες φαίνεται ότι οι ανεπάρκειες έχουν εντοπιστεί. Ουσιαστικά, υπογραμμίζεται η ένταση του προβλήματος στην Ευρώπη και συνιστάται στα κράτη να υιοθετήσουν ορισμένες κατευθυντήριες γραμμές, για τον συντονισμό των εθνικών νομοθεσιών και των διοικητικών πρακτικών. Η σφραγίδα της πολιτικής βούλησης του Συμβουλίου της Ευρώπης είναι σίγουρα κάποιος βαρύτητας, εν τούτοις και πάλι η εναρμόνιση των εθνικών συστημάτων εναπόκειται στη διακριτική ευχέρεια των κρατών - κάτι που συχνά σημαίνει ότι οι ανεπάρκειες διαιωνίζονται.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι πρακτικές εκμετάλλευσης της εργασίας είναι φαινόμενο διαχρονικό αλλά και εξαιρετικά επίκαιρο. Σε αρκετές περιπτώσεις, δεν έχουμε να κάνουμε απλώς με τις συχνές μορφές εκμετάλλευσης εν είδει χαμηλών μισθολογικών αποδοχών ή άνευ αποδοχών υπερωριακής απασχόλησης, οι οποίες λαμβάνουν χώρα κατά κόρον στις εθνικές έννομες τάξεις. Πολύ περισσότερο, έχουμε να κάνουμε με μορφές εκμετάλλευσης που οδηγούν στον υποβιβασμό του ατόμου και την καταπάτηση του δικαιώματος του τόσο στην αξιοπρέπεια, όσο και στις αξιοπρεπείς συνθήκες διαβίωσης. Το φαινόμενο αυτό καθίσταται ιδιαίτερα εναργές στην υπόθεση της Μανωλάδας, όπου και αναδείχθηκε ενώπιον του κορυφαίου δικαιοδοτικού οργάνου στο πεδίο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων το πρόβλημα της καταχρηστικής εκμετάλλευσης των εποχιακών εργαζομένων.

Η προηγηθείσα ανάλυση μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε τα εξής: αρχικά, η κατοχύρωση της απαγόρευσης της καταναγκαστικής εργασίας είναι ιδιαίτερα εκτεταμένη σε ολόκληρο το νομικό κόσμο. Επιπλέον, η απαγόρευση είναι στενά συνδεδεμένη με την απαγόρευση της δουλείας, ως ελαφρύτερη έκφανση αυτής, ενώ παράλληλα αναγνωρίζεται ευρέως ότι είναι συνυφασμένη με το δικαίωμα στην αξιοπρέπεια, που αποτελεί τον πυρήνα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Είναι εξίσου σημαντικό να υπογραμμιστεί ότι η απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας κατέχει μία θέση, όχι μόνο στη νομοθεσία του δυτικού κόσμου, όπως θα ήταν αναμενόμενο, αλλά και στον Οργανισμό των Αραβικών Κρατών, ενώ, όπως αναπτύχθηκε, η απαγόρευση προκύπτει εξίσου εύλογα από τη διατύπωση του άρθρου 5 του Αφρικανικού Χάρτη για τα Δικαιώματα των Ανθρώπων και των Λαών. Παράλληλα, υπαγορεύεται και από πληθώρα εθνικών συνταγμάτων, παρόλο που η έκθεση των εσωτερικών νομοθεσιών θα υπερέβαινε τη δέουσα έκταση της παρούσας.

Καταληκτικά, μία τέτοιου εύρους κατοχύρωση προσικονομεί την απάντηση περί την κανονιστική ισχύ της απαγόρευσης της καταναγκαστικής εργασίας στο δημόσιο διεθνές δίκαιο. Με βάση τα όσα εκτέθηκαν, είναι αμφίβολο εάν η απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας μπορεί να εκληφθεί ως κανόνας *jus cogens*· αυτό προκύπτει τόσο από τις εξαιρέσεις που ανευρίσκονται στις επιμέρους διατάξεις που υπαγορεύουν την απαγόρευσή της, όσο και από το γεγονός ότι το σκέλος του άρθρου 8 του ΔΣΑΠΔ αναφορικά με το τι δεν συνιστά καταναγκαστική εργασία έχει τροποποιηθεί πολλάκις, γεγονός που δεν συμπορεύεται με τον ορισμό

ενός κανόνα αναγκαστικού δικαίου, όπως αυτός σκιαγραφείται από τη Σύμβαση της Βιέννης, ότι δηλαδή συνιστά κανόνα “από τον οποίο δεν επιτρέπεται καμία παρέκκλιση” και ο οποίος “δύναται να τροποποιηθεί μόνο με μεταγενέστερο κανόνα του ίδιου περιεχομένου”. Παράλληλα, υπέρ της αδυναμίας χαρακτηρισμού της απαγόρευσης ως κανόνα αναγκαστικού δικαίου, συνηγορεί και το γεγονός ότι είναι δυνατή η επίκληση περιστάσεων που αίρουν τον άδικο χαρακτήρα μίας πράξης υποβολής σε καταναγκαστική εργασία, αίροντας έτσι και τη διεθνή ευθύνη του κράτους. Εν τούτοις, δεδομένου ότι σε όλα τα διεθνή συμβατικά κείμενα που κατοχυρώνουν την απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας προβλέπεται η δυνατότητα της διακρατικής προσφυγής, συνάγεται ότι από την απαγόρευσή της απορρέουν τουλάχιστον υποχρεώσεις *erga omnes partes*, ενώ δεδομένου του εύρους της κατοχύρωσης σε πλείστα διεθνή και περιφερειακά συμβατικά κείμενα, μπορούμε πλέον να μιλάμε για έναν κανόνα από τον οποίο απορρέουν υποχρεώσεις *erga omnes*. Τέλος, δεδομένης της χρόνιας και ομοιόμορφης πρακτικής μεγάλης μερίδας κρατών απέναντι στην απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας, η οποία γίνεται με την απαιτούμενη πεποίθηση δικαίου, καθώς - μεταξύ άλλων - λαμβάνει τη μορφή της νομοθετικής της κατοχύρωσης, μπορεί να υποστηριχθεί με σχετική βεβαιότητα ότι βρισκόμαστε ενώπιον ενός κανόνα διεθνούς εθνικού δικαίου.

Περαιτέρω, επιχειρήθηκε η ανάδειξη της σύνδεσης της απαγόρευσης της καταναγκαστικής εργασίας με αυτήν της εμπορίας ανθρώπων. Ως επιστέγασμα των όσων αναπτύχθηκαν, πρέπει να επισημανθεί ότι, μολονότι οι δύο έννοιες είναι αλληλένδετες, δεν είναι ταυτόσημες. Η δομή του ορισμού του Πρωτοκόλλου του Παλέρμω φαίνεται να υποδηλώνει πως δεν υπάρχουν σημεία στα οποία η διακίνηση ανθρώπων και η υποβολή σε καταναγκαστική εργασία θα μπορούσαν να ταυτίζονται, αφού η διακίνηση αναφέρεται σε μία διαδικασία, η οποία θα μπορούσε ή δεν θα μπορούσε να οδηγήσει σε εκμετάλλευση. Δηλαδή, αναφέρεται σε ολόκληρη την αλυσίδα της εμπορίας και όχι στην εκμετάλλευση καθεαυτή. Από αυτή την άποψη, η καταναγκαστική εργασία είναι σε μερικές περιπτώσεις ένα υποσύνολο της εμπορίας ανθρώπων, και όχι συνώνυμο αυτής.

Ειδικότερα, ενώ από τη μία, η εμπορία ανθρώπων είναι μια διαδικασία, η οποία - αν ολοκληρωθεί - οδηγεί κάποιον σε κατάσταση εκμετάλλευσης, παραμένει τιμωρητέα ακόμη και αν ο σκοπός της δεν επιτελεσθεί. Αν δε φθάσει στον επιδιωκόμενο σκοπό της (εν προκειμένω μας αφορά ο σκοπός της εκμετάλλευσης μέσω καταναγκαστικής εργασίας), τότε συντρέχει η διπλή κατάσταση της εμπορίας ανθρώπων και της καταναγκαστικής εργασίας, καθώς η

καταναγκαστική εργασία είναι μερικές φορές αποτέλεσμα της εμπορίας ανθρώπων. Ωστόσο, δεν είναι όλες οι περιπτώσεις καταναγκαστικής εργασίας αποτέλεσμα εμπορίας. Αντιθέτως, η καταναγκαστική εργασία σημαίνει τη διατήρηση ενός ατόμου σε κατάσταση κατά την οποία η εργασία του παρέχεται υπό την απειλή ποινής και για την οποία δεν προσφέρθηκε εθελοντικά. Κατά συνέπεια, όσοι υποβάλλονται σε καταναγκαστική εργασία πρέπει να θεωρούνται εργαζόμενοι των οποίων τα θεμελιώδη δικαιώματα έχουν παραβιαστεί. Εν τούτοις, είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι η εκμετάλλευση μέσω της εργασίας σύμφωνα με τον ορισμό του Παλέρμο συνιστά το ύστατο στάδιο της εμπορίας ανθρώπων, άλλως τον σκοπό αυτής, ενώ ελλείπει της πρότερης διαδικασίας, δεν συντρέχουν οι περιστάσεις για τον χαρακτηρισμό μίας κατάστασης ως “εμπορίας ανθρώπων”. Αν μη τι άλλο, σε μία τέτοια περίπτωση, παραγνωρίζεται το γενικότερο νομικό και ιστορικό πλαίσιο της εμπορίας ανθρώπων: η Σύμβαση περί Καταστολής της Εμπορίας Ανθρώπων και της Εκμετάλλευσης της Πορνείας των άλλων του 1949, στόχευε στην αποτροπή της *διεθνοποίησης* της πορνείας. Το δε στοιχείο της διεθνοποίησης, υπό την έννοια της διακρατικότητας του αδικήματος, εντοπίζεται και στο Πρωτόκολλο του Παλέρμο, εφόσον αυτό εγκρίθηκε στο πλαίσιο της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών για το Οργανωμένο Έγκλημα. Συνεπώς, το νομικό πλαίσιο της εμπορίας προϋποθέτει μία διασυνοριακή διαδικασία διακίνησης. Μία ενδεχόμενη εξομοίωση της καταναγκαστικής εργασίας με την εμπορία ανθρώπων φαίνεται να αγνοεί το ιδιαίτερο νομικό πλαίσιο προστασίας και καταπολέμησης της εμπορίας ανθρώπων, καθώς κατ’ αυτό τον τρόπο ελλοχεύει ο κίνδυνος να χαρακτηριστούν ως “εμπορία” και ατομικές περιπτώσεις καταχρηστικής εκμετάλλευσης εργαζομένων ή εκμετάλλευσης πορνείας.

Η προσέγγιση αυτή, ότι δηλαδή η εμπορία και η καταναγκαστική εργασία δεν ταυτίζονται απαραίτητως, δε φαίνεται να επισημάνθηκε από το ΕΔΔΑ στην υπόθεση της Μανωλάδας. Ειδικότερα, το Δικαστήριο έλαβε ως προκειμένη στο νομικό του συλλογισμό μία γενικευμένη παραδοχή, ότι η εκμετάλλευση μέσω της εργασίας συνιστά “*un aspect de la traite des êtres humains*”, προκειμένου να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι “*les faits en question cadrent avec la définition de la traite des êtres humains dans l’ article 3a du Protocole de Palerme et l’ article 4 de la Convention anti-traite du Conseil de l’ Europe*” και ότι “*la situation des requérants relevait de l’ article 4§2 de la Convention au titre de la traite des êtres humains et du travail forcé*”. Ωστόσο, το Δικαστήριο, όπως και στην υπόθεση *Rantsev*, δεν έκανε υπαγωγή των πραγματικών περιστατικών στο νομικό κανόνα του Πρωτοκόλλου του Παλέρμο, αλλά απλώς έλαβε ως δεδομένο ότι η εκμετάλλευση μέσω της εργασίας συνι-

στά “μία όψη της εμπορίας”, προκειμένου να καταλήξει ότι, εν προκειμένω, τα πραγματικά περιστατικά συνιστούν εμπορία.

Υπό αυτά τα δεδομένα, το Δικαστήριο φαίνεται πως επιχείρησε μία ιδιαίτερα διασταλτική ερμηνεία της έννοιας της εμπορίας, σχεδόν εξομοιώνοντάς τη με την καταναγκαστική εργασία, χωρίς να λάβει υπ’ όψιν του τις διαφορετικές παραμέτρους των δύο αδικημάτων. Η διαπίστωση αυτή δεν στοχεύει στο να αμφισβητήσει ότι η περίπτωση των προσφευγόντων στη Μανωλάδα συνιστούσε εμπορία ανθρώπων, καθώς το πόρισμα του Δικαστηρίου δεν είναι λανθασμένο *per se*. Αντίθετα, υποστηρίζεται στην παρούσα ότι η αιτιολόγηση του ΕΔΔΑ προς τούτο ήταν πλημμελής, αν όχι ανύπαρκτη. Η διαπίστωση ότι η καταναγκαστική εργασία είναι πάντοτε μία όψη της εμπορίας, και όχι ότι *ενδέχεται* να συνιστά μία όψη εμπορίας, οδηγεί σε μία παρακινδυνευμένη ταύτιση των δύο αδικημάτων. Με άλλα λόγια, αυτή η εν μέρει ταύτιση θα μπορούσε να οδηγήσει στο παράδοξο συμπέρασμα, ότι η καταναγκαστική εργασία τιμωρείται μόνο όταν συνδέεται με την εμπορία ανθρώπων - συμπέρασμα παράδοξο, δεδομένου ότι ο σκοπός του ΕΔΔΑ στην απόφαση της Μανωλάδας ήταν ακριβώς ο αντίθετος, δηλαδή να υπογραμμίσει την απαξία της υποβολής σε καταναγκαστική εργασία, εξομοιώνοντάς την με την εμπορία ανθρώπων. Ωστόσο, μία *a priori* ταύτιση των πρακτικών αυτών, χωρίς την εξέταση των επιμέρους πραγματικών περιστατικών, παραγνωρίζει την αυτοτέλεια του αδικήματος της καταναγκαστικής εργασίας, που μπορεί να τελείται χωρίς να συντρέχει παράλληλα το αδίκημα της εμπορίας.

Στην παρούσα εργασία υποστηρίζεται πως το ως άνω πόρισμα, ότι δηλαδή η περίπτωση της εκμετάλλευσης των εργατών στη Μανωλάδα συνιστούσε σωρευτικά καταναγκαστική εργασία και εμπορία ανθρώπων, μπορεί να γίνει δεκτό μόνο υπό το φως της ιδιότητας των προσφευγόντων ως εποχιακών εργαζομένων. Εφόσον, δηλαδή, σύμφωνα με τον ορισμό του Παλέρμιο, πρέπει να συντρέχουν όλα τα στάδια της διαδικασίας, προκειμένου να στοιχειοθετηθεί το αδίκημα της εμπορίας, η αρχική συναίνεση των εργατών να εργαστούν στην Ελλάδα στην υπό κρίση περίπτωση δεν καλύπτει το απαιτούμενο στοιχείο της διακίνησης εκτός συνόρων. Αντίθετα, αν λάβουμε υπ’ όψιν το σύνολο των περιστάσεων υπό το γενικότερο πρίσμα της εκμετάλλευσης των εποχιακών εργαζομένων στην Ευρωπαϊκή Ένωση, τότε διαπιστώνουμε πως συντρέχει περίπτωση εμπορίας, αν αναλογιστούμε ότι τα πρακτορεία προσωρινής απασχόλησης επιτελούν τη διακίνηση των μεταναστών εργατών, μέσω παραπλάνησης

και ψευδών διαβεβαιώσεων, με σκοπό την αποκόμιση κέρδους από την εκμετάλλευση της εργασίας τους.

Εν κατακλείδι, ενώ η απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας φαίνεται να ισχυροποιεί την παρουσία της στην ιεραρχική διαστρωμάτωση των κανόνων διεθνούς δικαίου και συνδέεται στενά με το φαινόμενο της εμπορίας ανθρώπων, είναι σημαντικό να υπογραμμιστεί η αυτοτέλειά της. Αυτό, γιατί είναι επιτακτικό ένα διατεινόμενο θύμα καταναγκαστικής εργασίας να έχει τη δυνατότητα να αξιώσει την προστασία του από τα κράτη από μόνη αυτή του την ιδιότητα - όχι μόνο αν είναι παράλληλα θύμα εμπορίας ανθρώπων. Εν τούτοις, παρά την ανεπαρκή της τεκμηρίωση, η συμβολή της απόφασης του ΕΔΔΑ στην υπόθεση της Μανωλάδας είναι αδιαμφισβήτητη, καθώς κατάφερε να τοποθετήσει τον νομικό κόσμο ενώπιον της διεύρυνσης του φαινομένου της εμπορίας ανθρώπου σε περιπτώσεις καταχρηστικής εκμετάλλευσης της εργασίας. Για πρώτη φορά, διαπιστώθηκε από το Δικαστήριο ότι η εμπορία ανθρώπων δε σχετίζεται μόνο με τις παραδοσιακές μορφές εκμετάλλευσης, όπως η διακίνηση για σεξουαλική εκμετάλλευση, αλλά και με την καταχρηστική εκμετάλλευση των εργαζομένων. Η διαπίστωση αυτή, μολονότι δεν αιτιολογήθηκε επαρκώς, φαίνεται πως αντανάκλα περισσότερο την *de lege ferenda* υπεροχή της απαγόρευσης της εμπορίας, πάντοτε λαμβάνοντας υπ' όψιν τη σταθερή παραδοχή του Δικαστηρίου, ότι “η Σύμβαση είναι ένα ζωντανό εργαλείο, το οποίο πρέπει να ερμηνεύεται υπό το φως των σημερινών συνθηκών ζωής”¹⁶³.

¹⁶³ ΕΔΔΑ, *Van der Musselle κατά Βελγίου*, ό.π., παρ. 36, *S.D. κατά Ελλάδας*, 11.06.2009, παρ. 48, *Mubilanzila Mayeka και Kaniki Mitunga κατά Βελγίου*, 12.10.2006, παρ. 48.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ιωάννου Κρατερός/Ροζάκης Χρήστος/Φατούρος Αργύριος/Οικονομίδης Κωνσταντίνος, *Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο (Θεωρία των Πηγών)*, Αντ. Σάκκουλας, 1988.

Καραβίας, Μάρκος, *Άρθρο 4: Απαγόρευση της Δουλείας και των καταναγκαστικών έργων*, σε: Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Ερμηνεία κατ' άρθρο), εκδ. υπό: Σισιλιάνος, 2^η έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, 2016.

Κυριαζή, Τένια, *Εμπορία Ανθρώπων. Διεθνές και Ευρωπαϊκό Δίκαιο Προστασίας Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2010.

Νάσκου-Περράκη, Παρασκευή, *Δικαιώματα του Ανθρώπου: Παγκόσμια και Περιφερειακή Προστασία*, Σάκκουλας Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2016.

Ρούκουνας, Εμμανουήλ, *Διεθνές Δίκαιο*, τεύχος I, Α.Ν. Σάκκουλας, 2004.

Ρούκουνας, Εμμανουήλ, *Διεθνής Προστασία των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων*, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, 1995.

Σισιλιάνος, Λίνος-Αλέξανδρος, *Η Ανθρώπινη Διάσταση του Διεθνούς Δικαίου. Αλληλεπιδράσεις γενικού διεθνούς δικαίου και δικαιωμάτων του ανθρώπου*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2010.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Allain, Jean, *Slavery in International Law of Human Exploitation and Trafficking*, Martinus Nijhoff Publishers, 2013.

Buergenthal, Thomas, *Protecting Labour Rights as Human Rights: Present and Future of International Supervision*, ILO, Proceedings of the International Colloquium in the 80th Anniversary of the ILO Committee of Experts on the Application of the Conventions and Recommendations, Geneva, 24-25 November 2006.

Cavallo, Michele, *Formes Contemporaines d' Esclavage, Servitude et Travail Forcé: le TPIY et la CEDH entre passé et avenir*, Droits fondamentaux, n° 6, janvier - décembre 2006.

Coster van Voorhout, Jill, *Human Trafficking for Labour Exploitation: Interpreting the Crime*, Utrecht Law Review, Vol. 3, Issue 2, (December) 2007.

De Schutter, Olivier, *International Human Rights Law: Cases, Materials, Commentary*, Cambridge University Press, 2014.

Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, A Commentary, Yearbook of the International Law Commission, Vol. II, Part Two, 2001.

Evans, Malcolm/Murray, Rachel, *The African Charter on Human and Peoples' Rights, The System of Practice*, Cambridge University Press, 2008.

Gallagher, Anne, *The International Law of Human Trafficking*, Cambridge University Press, 2010.

Mak, Joelle/Abramsky, Tanya/Sijapati, Bandita/Kiss, Ligia/Zimmerman, Cathy, *What is the prevalence of and associations with forced labour experiences among male migrants from Dolakha, Nepal? Findings from a cross-sectional study of returnee migrants*, BMJ Open 2017, Vol. 7(8), διαθέσιμο σε: <http://bmjopen.bmj.com/content/bmjopen/7/8/e015835.full.pdf>.

Mantouvalou, Virginia, *Servitude and Forced Labour in the 21st Century: The Human Rights of Domestic Workers*, Industrial Law Journal, Vol. 35, No. 4, December 2006, 395-414.

Morehouse, Christal, *Combating Human Trafficking: Policy Gaps and Hidden Political Agendas in the USA and Germany*, VS Research, Springer Verlag, 2009.

Pellet, Alain, *Article 38*, σε: The Statute of the International Court of Justice. A Commentary, εκδ. υπό Zimmermann/Tomuschat/Oellers-Frahm/Tams, 2^η έκδ., Oxford University Press, 2012, 731.

Rijken, Conny, *Preventing exploitation through the seasonal workers directive*, UACES 44th Annual Conference, Cork, 1-3 September 2014, διαθέσιμο σε: <http://uaces.org/documents/papers/1401/rijken.pdf>.

Schabas, William, *The European Convention on Human Rights: A Commentary*, σε: Oxford Commentaries on International Law, εκδ. υπό Professor Philip Alston/Professor Vaughan Lowe QC, Oxford University Press, 2015.

Siller, Nicole, *'Modern Slavery': Does International Law Distinguish between Slavery, Enslavement and Trafficking*, Journal of International Criminal Justice 14 (2016), Oxford University Press, 2016, 405-427.

Skrivankova, Klara, *Between Decent Work and Forced Labour: Examining the Continuum of Exploitation*, paper for the Joseph Rowntree Foundation, November 2010, διαθέσιμο σε: <http://www.jrf.org.uk>.

Steinfeld, Robert, *Coercion, Contract and Free Labour in the Nineteenth Century*, Cambridge University Press, 2001.

Stoyanova, Vladislava, *Human Trafficking and Slavery Reconsidered: Conceptual Limits and States' Positive Obligations in European Law*, Cambridge University Press, 2017.

Swepston, Lee, *Forced and compulsory labour in international human rights law*, Paper presented at the Conference "Shaping the Definition of Human Trafficking", held at Dickson Poon School of Law, King's College London, May 2014, ILO.

Triandafyllidou, Anna (ed.), *Irregular Migrant Domestic Workers in Europe: Who Cares?*, Farnham: Ashgate 2013, xvi, European Journal of Migration and Law, Vol. 15(2), 2013, 232-237.

ΑΙΘΝΗ ΚΕΙΜΕΝΑ-ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ

Convention for the Suppression of the Traffic in Persons and of the Exploitation of the Prostitution of Others, 96 UNTS 271 (1949).

International Agreement for the Suppression of the White Slave Traffic, 1 LNTS 83 (1904).

International Convention for the Suppression of the Traffic in Women and Children, 9 LNTS 415 (1921).

International Convention for the Suppression of the Traffic in Women on Full Age, 150 LNTS 431 (1933).

International Convention for the Suppression of the White Slave Traffic, LNTS no. 8a (1910).

League of Arab States, Arab Charter on Human Rights, 15 September 1994, διαθέσιμο σε: <http://www.refworld.org/docid/3ae6b38540.html>.

Απόφαση - Πλαίσιο 2002/629/ΔΕΥ της 19ης Ιουλίου 2002, ΕΕ L 203 της 1.8.2002.

Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (1966), κυρωθέν δια του Ν. 2462/1997 (ΦΕΚ Α' 25/26.2.97).

Διεθνές Σύμφωνο των Ηνωμένων Εθνών για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα (1966), κυρωθέν δια του Ν.1532/1985 (ΦΕΚ Α' 25/1985).

Διεθνής Σύμβαση περί Εμπορίας των Δούλων (1930), κυρωθείσα δια του Ν. 4473/1930 της (ΦΕΚ Α' 62/26.2.1930).

Καταστατικός Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών, (26 Ιουνίου 1945).

Οδηγία 2004/81/ΕΚ του Συμβουλίου της 29ης Απριλίου 2004 σχετικά με τον τίτλο παραμονής που χορηγείται στους υπηκόους τρίτων χωρών θύματα εμπορίας ανθρώπων ή συνέργειας στη λαθρομετανάστευση, οι οποίοι συνεργάζονται με τις αρμόδιες αρχές.

Οδηγία 2011/36/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 5ης Απριλίου 2011 για την πρόληψη και την καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων και για την προστασία των θυμάτων της, καθώς και για την αντικατάσταση της απόφασης-πλαίσιο 2002/629/ΔΕΥ του Συμβουλίου.

Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, (Α/RES/3/217, 10 Δεκεμβρίου 1948).

Σύμβαση αρ. 105 για την Κατάργηση της Δουλείας, της Εμπορίας των Δούλων και παρεμφερών προς τη δουλεία θεσμών και πρακτικής (1956), κυρωθείσα δια του Ν.Δ. 1145/1972 (ΦΕΚ Α' 105/1972).

Σύμβαση αρ. 29 περί της Αναγκαστικής ή Υποχρεωτικής Εργασίας (1930), κυρωθείσα δια του Ν. 2079/1952 (ΦΕΚ Α' 108/25.4.1952).

Σύμβαση της Βιέννης για το Δίκαιο των Συνθηκών (1969), κυρωθείσα δια του Ν.Δ. 402/1974, (ΦΕΚ Α΄ 141/23.5.1974).

Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για τη Δράση κατά της Εμπορίας Ανθρώπων (2005), κυρωθείσα δια του Ν. 4216/2013 (ΦΕΚ Α΄ 266/10.12.2013).

Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα του Παιδιού (1989), κυρωθείσα δια του Ν. 243/1990 (ΦΕΚ 192/2.12.92).

Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών κατά του Διεθνικού Οργανωμένου Εγκλήματος και τα τρία πρωτόκολλα αυτής (Σύμβαση του Παλέρμο) (2000), κυρωθείσα δια του Ν. 3875/2010 (ΦΕΚ Α΄ 158/20.9.2010).

Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 2000/C 364.

ΜΗ ΔΕΣΜΕΥΤΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΔΙΕΘΝΩΝ ΟΡΓΑΝΙΣΜΩΝ

Συμβούλιο της Ευρώπης

Council of Europe, European Court of Human Rights, *Guide on Article 4 of the European Convention on Human Rights: Prohibition of slavery and forced labour*, December 2012, Updated on 31 August 2017, διαθέσιμο σε: http://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_4_ENG.pdf.

Council of Europe, Explanatory Report on the Convention on Action against Trafficking in Human Beings, ETS 197, 16.5.2005 (European Trafficking Convention Explanatory Report).

Parliamentary Assembly of the Council of Europe (PACE), Resolution 1922 (2013), adopted by the Assembly on 25 January 2013 (9th Sitting), διαθέσιμο σε: <http://semantic-pace.net/tools/pdf.aspx?doc=aHR0cDovL2Fzc2VtYmx5LmNvZS5pbmQvbncveG1sL1hSZWYvWD-JILURXLWV4dHIuYXNwP2ZpbGVpZD0xOTQ4MCZsYW5nPUVO&xsl=aHR0cDov-L3NlbWFudGljcGFjZS5uZXQvWHNsdc9QZGYvWFJlZi1XRC1BVC1YTUwyUER-GLnhzbA==&xslparams=ZmlsZWlkPTE5NDgw>.

Parliamentary Assembly of the Council of Europe (PACE), Resolution 1922 (2013), adopted by the Assembly on 25 January 2013 (9th Sitting).

Σύσταση 1325 (1997) για τη διακίνηση και εμπορία γυναικών και την καταναγκαστική πορνεία στα κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης.

Σύσταση 1523 (2001) για την οικογενειακή δουλεία.

Σύσταση 1545 (2002) για την εκστρατεία κατά της διακίνησης και εμπορίας γυναικών.

Σύσταση 1663 (2004) για την Οικογενειακή δουλεία: καταναγκασμός, “au pairs” και νύφες δι’ αλληλογραφίας.

Ευρωπαϊκή Ένωση

European Union (EU) Serious and Organised Crime Threat Assessment 2017 (SOCTA 2017), διαθέσιμο σε: <https://www.europol.europa.eu/activities-services/main-reports/serious-and-organised-crime-threat-assessment>.

European Union Agency for Fundamental Rights (FRA), Severe labour exploitation: workers moving within or into the European Union, European Union Agency for Fundamental Rights, 2015.

Proposal for a directive of the European Parliament and of the Council on the conditions of entry and residence of third-country nationals for the purposes of seasonal employment, COM 379 final (2010).

Η στρατηγική της ΕΕ για την εξάλειψη της εμπορίας ανθρώπων 2012–2016, Ανακοίνωση της Επιτροπής στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή των Περιφερειών, Βρυξέλλες, 19.6.2012, COM(2012) 286 final, διαθέσιμο σε: [http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2014_2019/documents/com/com_com\(2012\)0286/com_com\(2012\)0286_el.pdf](http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2014_2019/documents/com/com_com(2012)0286/com_com(2012)0286_el.pdf).

Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών

Economic and Social Council, Commission on Human Rights, Drafting Committee, Draft Outline of International Bill of Rights, UN Doc. E/CN.4/AC.1/3, 4 June 1947.

Legislative Guide for the Implementation of the Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, especially women and children, supplementing the United Nations

Convention against Transnational Organized Crime (Legislative Guide at Trafficking Protocol).

United Nations Office on Drugs and Crime, *Travaux Préparatoires of the negotiations for the elaboration of the United Nations Convention against Transnational Organized Crime and the Protocols thereto*, New York, United Nations Publications, 2006, διαθέσιμο σε: https://www.unodc.org/pdf/ctoccop_2006/04-60074_ebook-e.pdf.

Διεθνής Οργάνωση Εργασίας

International Labour Organization (ILO), Constitution of the International Labour Organisation (ILO), 1 April 1919, διαθέσιμο σε: http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:62:0::NO:62:P62_LIST_ENTRIE_ID:2453907:NO#A26.

ILO Director-General, “A Global Alliance Against Forced Labour: Global Report under the Follow-up to the ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work 2005”, International Labour Conference, 93rd Session 2005, Report I (B) (ILO 2005).

ILO Human Trafficking and forced labour Exploitation: Guidelines for Legislators and Law Enforcement, (2004) (‘ILO Guidelines’), διαθέσιμο σε: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---declaration/documents/publication/wcms_081999.pdf.

ILO, Giving globalization a human face, International Labour Conference, 101st Session, 2012, Geneva.

International Labour Office, “Operational Indicators of Trafficking in Human Beings” (revised ed., September 2009).

International Labour Office, Forced Labour: Casebook of Court Decisions (2009) (ILO Casebook).

International Labour Organisation, Forced Labour in Myanmar (Burma), Report of the Commission of Inquiry appointed under article 26 of the Constitution of the International Labour Organization to examine the observance by Myanmar of the Forced Labour Convention, 1930 (No. 29), 2 July 1998.

Report of the Study Group of the International Law Commission, Fragmentation of International Law: Difficulties arising from the Diversification and Expansion of International Law, U.N. doc. A/CN.4/L.702, 18 July 2006.

ΔΙΚΑΣΤΙΚΕΣ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ

Διεθνή και Περιφερειακά Δικαιοδοτικά Όργανα

ΔΕΚ

ΔΕΚ C-105/03, Maria Pupino, 16.6.2005.

ΕΛΛΑ

C.N. και V. κατά Γαλλίας, αριθ. 67724/09, 11.10.2012.

Chowdury και λοιποί κατά Ελλάδα, αριθ. 21884/15, 30.3.2017.

Graziani-Weiss κατά Αυστρίας, αριθ. 31950/06, 18.11.2011.

L.E. κατά Ελλάδα, αριθ. 71545/12, 21.1.2016.

Mubilanzila Mayeka και Kaniki Mitunga κατά Βελγίου, αριθ. 13178/03, 12.10.2006.

Rantsev κατά Κύπρου και Ρωσίας, αριθ. 25965/04, 7.1.2010.

S.D. κατά Ελλάδα, αριθ. 53541/07, 11.06.2009.

Schmidt κατά Γερμανίας, αριθ. 13580/88, 18.7.1994.

Siliadin κατά Γαλλίας, αριθ. 73316/01, 26.7.2005.

Stummer v. Austria (Ολομέλεια), αριθ. 37452/02, 7.7.2011.

Van der Musselle κατά Βελγίου, αριθ. 8919/80, 23.11.1983.

Zarb Adami κατά Μάλτας, αριθ. 17209/02, 20.6.2006.

ACHPR

Zimbabwe Human Rights NGO Forum v Zimbabwe, Communication 245/2002, 39th Ordinary Session, 11 - 15 May 2006.

HRC

Faure v Australia, Communication No. 1036/2001, 31 October 2005.

IACHR

Ituango Massacres v. Colombia, Series C, No. 148, 1 July 2006, n. 50.

ICJ

Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (Belgium v. Spain); Second Phase, I.C.J. Reports 1970, p. 3, Judgement of 5 February 1970.

Case Concerning Military and Paramilitary Activities In and Against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America), Merits, I.C.J. Reports 1984, p. 392, 27.6.1986.

Case concerning Right of Passage over Indian Territory (Merits), I.C.J. Reports 1960, p.6, Judgement of 12 April 1960.

Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening), I.C.J. Reports 2012, p. 99, Judgment of 3 February 2012.

Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1996, p. 226, 8.7.1996.

North Sea Continental Shelf (Federal Republic of Germany/ Denmark; Federal Republic of Germany/Netherlands), I.C.J. Reports 1969, p.3, Judgment of 20 February 1969.

South-West Africa Cases (Ethiopia v. South Africa; Liberia v. South Africa); Second Phase, I.C.J. Reports 1966, p. 6, Judgment of 18 July 1966.

Asylum Case (Colombia v. Peru), I.C.J. Reports 1950, p. 266, 20.11.1950.

North Sea Continental Shelf Cases (Federal Republic of Germany v. Denmark; Federal Republic of Germany v. Netherlands), I.C.J. Reports 1969, p. 3, 20.2.1969.

ICTY

Prosecutor v. Dragoljub Kunarac, Radomir Kovac and Zoran Vokovic, (Trial Judgment), IT-96-23-T & IT-96-23/1-T, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY), 22 February 2001.

PCIJ

S.S. Lotus (France/Turkey), Publications of the PCIJ, Series A, No. 10, Judgement No. 9, 7.9.1927, σελ. 18.

Εθνικά Δικαιοδοτικά Όργανα

US District Court for the District of New Jersey, *Iwanowa v. Ford Motor Co.*, 67 F. Supp. 2d 424 (D.N.J. 1999), 28 October 2009.